This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Slav 4998.962 (9)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Digitized by Goog

Digitized by Google

Digitized by Google

Нова Громада

Літературно-науковий місячник.

№ 9, Вересень 1906.

Digitized by Google

Що є в 9-и книзі:

Кримський А. Сам своє щастя розбив. Вірші 1
Брандес Г. Анатоль Франс. Переклала Н. Г. (кінець) . 8
Чернявський М. Осліплення Париса. Опов. . . . 20
„ Устань і йди!... Опов. 23
Доманицький В. Володимир Антонович 27
Кропивницький М. За тридцять п'ять літ . . . 47
Бондаренко І. Велике повстання англійського народу . 65
О. М. Весняної ночі. Ескіз 88
Панасенко С. Народня школа і рідна мова на Вкраїні . 93
Лісак-Тамаренко. На страшний суд. Опов. . . . 107
Матушевський Ф. З російського життя.

Значіння Думи.—Невдатна спроба скласти коаліційне міністерство.—Репресії і наслідки їх.—Ексцеси революційного руху.—Питання про диктатуру.—Закон про „военно-полевые" суди.—Міністерська програма реформ.—Закони 12 та 27 серпня і 19 вересня.—Слово і діло.—Смерть Трепова . . . 115

Ярошевський Б. За кордоном.

З'їзд професійних спілок в Англії.—Ірландська автономія.—Ліберальні партії в Германії.—З'їзд народньої партії в Мюнхені.—Роковий з'їзд німецької соціял-демократії.—Жіноча соціял-демократична конференція в Мангеймі . . . 129

Бібліографія.

I. Остап Луцький. В такі хвилі. (Поезії 1902—1906). **П. Є.**—Овчаняконъ В. Паньска хворость, або не берысь жинку обдурыты. **В. П—й.**—Сусида. Що то було сказано у Царськихъ манифестахъ видъ 6 августа и 17 октября сего року. **Б. Г.**—Національна рада. **Б. Г.**—Павлик М. Листи Даніяла Танячкевича до Мих. Драгоманова (1876—1877). **Д. Д—ка.**—Чеховський Н. Кіевскій митрополитъ Гавріилъ Банулеско-Бодони. **В. Миронця.**—Переход на хуторі. (Від Гайсинської Земской Управи). **В. Д.**—Олександер Македонський, великий войовник. **Л. П—ського** 133

II. Українська преса 144

III. Що є по журналах: „Зоря", ч. 7—8.—„Кіевская Старина", іюль — августъ. — „Літературно-Науковий Вістник", кн. IX.—„Ukrainische Rundschau", № 9.—„Украинскій Вѣстникъ", №№ 12—14.

IV. Нові книги 147

Digitized by Google

Нова Громада.

Літературно-науковий місячник.

№ 9, Вересень 1906.

Digitized by Google

Slav. 4998.962 (9)

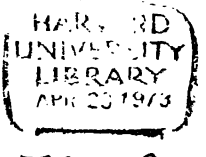

72*2

У КИІВІ, 1906.
Друкарня С. А. Борисова, Маложитомирская, № 16.

Digitized by Google

Що є в 9-и книзі:

Кримський А. Сам своє щастя розбив. Вірші . . . 1
Брандес Г. Анатоль Франс. Переклала Н. Г. (кінець) . 8
Чернявський М. Осліплення Париса. Опов. . . . 20
„ Устань і йди!... Опов. . . . 23
Доманицький В. Володимир Антонович 27
Кропивницький М. За тридцять п'ять літ . . . 47
Бондаренко І. Велике повстання англійського народу . 65
О. М. Весняної ночі. Ескіз 88
Панасенко С. Народня школа і рідна мова на Вкраїні . 93
Лісак-Тамаренко. На страшний суд. Опов. . . . 107
Матушевський Ф. З россійського життя.
Значіння Думи.—Невдатна спроба скласти коаліційне міністерство.—Репресії і наслідки їх.—Ексцеси революційного руху.—Питання про диктатуру.—Закон про „военно-полевые" суди.—Міністерська програма реформ.—Закони 12 та 27 серпня і 19 вересня.—Слово і діло.—Смерть Трепова . . . 115
Ярошевський Б. За кордоном.
З'їзд професійних спілок в Англії.—Ірландська автономія.—Ліберальні партії в Германії.—З'їзд народньої партії в Мюнхені.—Роковий з'їзд німецької соціял-демократії.—Жіноча соціял-демократична конференція в Мангеймі . . . 129
Бібліографія.
І. Остап Луцький. В такі хвилі. (Поезиї 1902—1906). **П. Є.**—Овчинниковъ В. Паньска хворість, або не берысь жинку обдурыты. **В. П—й.**—Сусида. Що то було сказано у Царськихъ манифестахъ видъ 6 августа и 17 октября сего року. **Б. Г.**—Національна рада. **Б. Г.**—Павлик М. Листи Данила Танячкевича до Мих. Драгоманова (1876—1877). **Д. Д—ка.**—Чеховскій В. Кіевскій митрополитъ Гавріилъ Банулеско-Бодони. **В. Мировця.**—Переход на хуторі. (Від Гайсинської Земської Управи). **В. Д.**—Олександер Македонський, великий войовник. **Л. П—ського** 133
ІІ. Українська пресса 144
ІІІ. Що є по журналах: „Зоря", ч. 7—8.—„Кіевская Старина", іюль — августъ. — „Літературно-Науковий Вістник", кн. IX.—„„Ukrainische Rundschau", № 9.—„Украинскій Вѣстникъ", №№ 12—14.
IV. Нові книги 147

Digitized by Google

Digitized by Google

САМ СВОЄ ЩАСТЯ РОЗБИВ.

I.

Перша зустріч.

На курорті коло моря,
Де розсівся наш гурток,
Підійшла ти, привіталась;
Сіла з нами на пісок.
Погляд кинула й на мене...
Я давно за тебе чув,
Що й розумна ти і вчена...
Весь тепер я спалахнув.
—„Ах, ви мабуть не знайомі?“
Каже нам одна з гостей.
—„Дуже радий“...—бурмочу я,
Не підводячи очей.
Тут дитинка підбігає:
—„Тьотю-Кетті!“... Ти—взяла,
Притягла її до себе
І за шию обняла.
Що ж мені так стало нудно,
І в душі якась печаль?
Що голубиш ти дитину,
То мені на теє жаль?!

II.

Тече розмова. Ти смієшся, рада...
Рука ж лежить на шиї у дитини.

Digitized by Google

Дивлюсь я мовчки. А в душі досада...
Очей не одведу з тії картини!
І сам собі глузую: „Що зо мною!
Адже я заздрий супроти дитяти?!
Невже ж я зацікавився тобою,
Хоч перший раз доводиться й видати?!

III.

За тиждень. (На перську тему, з Джâмія).

Глянула ти,—я отерпнув од болю:
В серці—стріла.
Падаю... гину... Лиху мені долю
Ти принесла!
Мучусь... А чом собі справді сконати
Я не даю?—
Тліє надія: захочеш узяти
Здобич свою.

IV.

За місяць.

Тітку стрічаю... сміється:
—„Ну, дак коли ж під вінець?“...
— Хто під вінець?!!...—„Ви та Кетті!
„Треба ж робити кінець:
„Дівчина—гине за вами,
„Ви ж—то без неї вмрете“...
Я остовпів... і нічого
Їй не одмовив на те.
Швидче одбіг... застидався...
А в голові—наче чад:
„Кетті кохає!“... То—щастя?...
Чом же я щастю не рад!...
Доки не знав я про щастя—
Був поетичний співець;
Згинула вся поетичність,
Скоро я вчув: „під вінець“.

Digitized by Google

Нам під вінець?... Ти ж московка!
І росплодю я сім'ю,
Де од дітей буду чути
Мову чужу, не свою?!...
— Ні!—протестує натура:—
Годі!... не хочу Москви!
Гей, моє серце! мужайся!
Пута свої розірви!...
Так шепочу я, а серце
Стогне, скемить і рида:
„Кетті! ти щастя єдине!
Весно моя молода!“...

V.

„Я рідко бачив ласку од жінок
І вже, либонь, ніколи не побачу:
Негарний я, старіюсь між книжок...—
І... сам тепер своє я щастя трачу!
Все жертвую для тебе, краю мій!
Не зрадник я! я весь навіки твій!...
А чи пізнає хтось, мій рідний краю,
Що я себе на вівтар твій складаю!..“
І чую в голові недобрий сміх:
— Геть з п'єдесталу!... скинь з очей полуду!
Наплодиш ти вкраїнців, чи чужих,—
Хиба се не однаково для люду?
Йому ж однаково, котра нужа
Його вгризе, вкраїнська чи чужа!
Ти—пан! ти—пан! „Народній вівтар“... „жертва“...
Се панська мова, для народу мертва!
Тай чи велика жертва се твоя,
Що хвалиш так свою ти постанову!...
Тобі бридка—московськая сім'я?...
Тобі потреба—чути рідну мову?...
З чужинкою—для тебе тяжко жить?...
Дак ось чому ти хочеш розлюбить!
Не жертва це: тут еґоїзм—причина:
Зробила б так і кожная звірина.

Digitized by Google

Не смій казати: „Се, що я роблю,
Роблю для тебе, рідного народу!“
Ні! кидаючи милую свою,
Собі самому чиниш ти догоду!
Ти тішиш власний націоналізм,
І се не жертва: простий егоїзм.
Не смій брехать: „Себе я офірую!“...
Кажи простіш: „Я свій спокій рятую“.—
Такії думи голова снує,
А серце роздирається з одчаю.
В моїм коханню—щастя все моє,—
І щастя я навіки одкидаю!
Я ріжу душу, сам себе гублю:
Для рідної ж ідеї це роблю!
Це ж лютий біль!... Бо я—не скеля мертва!...
І я стогну: „Се жертва, жертва, жертва!“

VI.

Я молюся до Бога, благаю:
„Дай забути про милу скоріш!“...—
Помолюся—тай бачу з одчаєм,
Що кохаю іще гарячіш!
На колінах благаю я Бога:
„Дай забути туди мені путь“!...—
Підведуся...—до милого дому,
Аж сами мене ноги несуть!
Дак оце тая сила з молитви?!
Проклинаю ж, молитво, тебе!
Я не хочу і Господа знати,
Що слабому всі нерви скубе!

VII.

Раптом дощ!... А ми з тобою
Йшли бульваром, через луку.
Швидче зонта розіпнув я
Тай узяв тебе під руку.

Digitized by Google

Притиснулась ти до мене
І тремтіла... і тремтіла...
А мені горіло серце,
Аж і дихати не сила!

Хоч уста мої й мовчали,
Але нісся вопль до Бога
Із глибинь душі моєї:
„Боже! будь моя підмога!

„Придуши мій рот кліщима,
„Придуши мою природу!
„Не дозволь сказать „кохаю“,—
„Не з мого вона народу!“...

І крізь зуби процідив я:
„Взавтра... грають... тут... музики“...
А душа моя стогнала:
„Весь я т в і й!... я твій навіки!!“...

VIII.

„45—46“. (Остатня зустріч).

Взавтра маєш ти їхати звідси,
А сьогодні—в театр ідемо.
Це остатній я вечір с тобою...
Чи здолію не впасти в ярмо?

Ми прийшли, поспішаємо сісти
(Третій дзвоник подав уже вість).
Подививсь я на наші білєти:
„Сорок п’ять“..., разом з ним: „сорок шість“.

Н е р о з р і з а н а пара білєтів!...
І в душі моїй—стон самоти:
„Чом не можу в життю я так само
Вічно в парі з тобою пійти!“

„Сорок п’ять—сорок шість“... Перед нами
Ще десятків чотирі є місць.
Та чи буде там другая пара,
Як оця: „сорок п’ять—сорок шість?“

Digitized by Google

Ні, не буде! Ніхто не спроможен
Так любитись, як пара оця!...
І невже нам узавтра розстатись,
Не сказавши про те ні слівця?!

Ти чого так нервово трепещеш?
Ждеш од мене признання того?
Я страждаю, та ба! не признаюсь...
Ти—чужа: не з народу мого!...

От на сцені конає Трав'ята,
Весь заплèскав театр, аж гуде.
Люди, люди! На сцені ж не драма!
Справжня драма—в партері іде!

„Сорок п'ять—сорок шість“ у партері—
Там трагедья така, що аж страх!
Лиш з бінóклем її не побачиш,
Бо трагедія—в наших серцях.

IX.

(З арабсько-андалуського).

Подивився я в дзеркало вранці
(Попереду ще й порох обтер)...
І жахнувся... Не можу впізнати,
Се ж *кого* я побачив тепер?!

Га! на мене із дзеркала глянув
Незнайомий, старенький дідусь!...
Ну, а досі я, навіть і вчора,
Бачив парубка!... Богом божусь!...

Аж згукнув я: „Та де ж він подівся
Учорашній отой молодик?!“...
І здається, що й дзеркало нишком
Висміває мій жалісний крик

Ще й глузує: Зустрінешся з нею,—
То й для неї ти будеш чужий.
Вже не скаже: „Здоров був, молодче!“
Скаже: „Хто ви, дідýсеньку мій?“

Digitized by Google

X.

ЗА ПІВ РОКУ.

Вчора балакав оратор.
Тема „Потреби людей“...
Воля..., братерство і рівність...,
Тисячі гарних ідей...
—Стійте!—кажу.—А народність?
Це вам згадати не тра?
—„Ат! Що ж такеє народність?
Слово! порожня мара!“
Тупо я глянув на мовцю...
Ех, сотворіння дурне!
Смієш ти звати марою
Силу, що нищить мене?!!
В жертву для неї спалив я
Щире кохання своє.
Біль по розбитому щасті
Дихать мені не дає.
Глянь: не стара ще людина,
Весь я—руїна стара!
Весь я зігнувся, посивів!...
Має се бути „мара“?!
Будь національність марою—
Зжерти мене не могла б!...
Ні! Це—гнітюча потреба,
І перед нею я—раб.
Можу ярмом її звати,
Можу її проклинать,
Але й прокляту народність
Не перестану кохать!

Москва, 29 мая 1906 р.

А. Кримський.

Digitized by Google

АНАТОЛЬ ФРАНС.

Г. БРАНДЕСА.

Кінець.

IV.

В більшости історичних писань, як відомо, есть та вада, що картини минулого переставляються відповідно до того значіння, яке вони стали мати в пізніші часи. І Гобіно Мікель Анджело говорить про Рафаеля так, як говорено про його в XIX сторіччу, коли називано їх укупі. У Оскара Уайльда Іван Хреститель, говорить те, що написано було в Євангелії не скоро після його смерти. Всюди в сучасній поезії та в сучасній умілості де тільки зачіпається Ісусів образ—все одно в якому дусі—чи в Пауля Гейзи, чи у японця Садакіхі Гартмана, або в данця Едварда Седерберга, він—головна особа, яка інтересує всіх.

Надзвичайно тонко Франс, у своїй повісті „Іудейський Прокуратор", поставив Ісуса на відповідне місце в душі римлянина сучасної йому епохи. Що Ісус, його життя й смерть інтересували тоді тільки невеличку групу простих людей з Єрусалиму, це зрозуміло кожному, хто вміє читати, уже через одно те, що Іосиф Флавій, який знає все про сучасну йому Палестину, нічого не знає й не згадує про його. Кажуть, що така подія, як роспʼяття на хресті, повинна була зробити враження, але ж забувають, яким звичайним та непомітним зʼявищем було роспʼяття на хресті в неспокійні часи. Підчас іудейської війни 70-го року, коли вбито було 13000 іудеїв в Скиєополисі, 50000 в Олександрії, 40000 в Іотапаті, а всього 1.100.000, Тит роспинав на хресті пересічно по 500 іудеїв що-дня. Їх забірано в бран, коли вони тихцем прокрадалися за Єрусалимські стіни, мучено їх голодом, потім катовано, а потім роспинано, так що в кінці в Палестині вже не стало дерева на хрести.

Digitized by Google

Головною дієвою особою Франс узяв Тита Елія Ламію, якому присвячені 17-і вірші в 3-ій книжці пісень Горація,—молодого гульвісу, якого Тиверій, як говорить Франс, вигнав за еротичний злочин проти жінки одного консула. Як він приїздить у Палестину, його гостинно приняла сем'я Понтія Пілата. З того часу минуло сорок років. Елій Ламія давно вернувся в Італію; тепер він купається в Баях і саме сидить над стежкою на шпилі, читаючи свого Лукреція, коли це проз його проходять раби з ношами, і йому здається, що чоловік, який на їх лежить, його колишній приятель.

І справді виходить, що це Понтій, який живе тут на водах укупі з своєю старшою дочкою, удовою. Вони пригадують давні часи. Понтій оповідає, скільки клопоту мав він через цих іудеїв, що не хотіли поклонитися імператорському потретові на корогвах і лекше було їх забити до смерти, ніж змусити на його молитися. Вони тільки й знали, що прибігали до його, вимагаючи смерти якомусь нещасливому, що зробив цілком не зрозумілий Понтієві злочин і який здавався йому таким саме божевільним, як і ті, що його обвинувачували. Ламія говорить, що Понтій не помітив, що у цих іудеїв есть також і гарні риси. Але він признається, що йому особливо подобаються їхні жінки. Він бачив одного вечера, як одна з їх танцювала, піднявши вгору руки, під музику кимвалів, на нікчемному килимі, в напівтемному шинку. Танець був варварський, спів хрипкий, але рухи її тіла просто зачаровували, а погляд танцівниці нагадував Клеопатру. Вона мала пишне руде волосся, і він довгий час ходив усюди за нею. „Але вона втікла від мене,—говорить він далі,—як молодий галилейський проповідник та чудотворець з'явився в Єрусалимі. Вона ввесь час була біля його і приєдналась до невеличкої купки мужчин та жінок, що не відходили від його. Ти його, звісно, пригадуєш.

— Ні,—говорить Пілат.

— Його звали, здається, Ісусом; він сам із Назарету.

— Я його не пам'ятаю,—говорить Пілат.

— Ти повинен був його розіп'ясти на хресті.

— Ісус,—бубонить Пілат,—з Назарету...—зовсім не пам'ятаю.

Ось яким оригінальним способом керує думкою в читача Франс, і вся його вмілість у його глибокій правді.

Digitized by Google

Він такий не нахильний розглядати відносини Пілата до Ісуса в освітленні пізніших часів, що заставляє римського намісника зовсім забути про факт цілком звичайний для його, а Ламію пам'ятати про його тільки через Магдалину.

Франс змалював Магдалину ще раз в оповіданні „Laeta Acilia“ в збірнику Balthasar. Тут вона, вигнана з Іудеї, приїздить на кораблі до Марселю і силкується навернути до християнства жінку римського войовника, що приняла її до себе. Римлянка бажає мати дитину. Марія обіцяє молитися за неї. Як вона вдруге приходить до неї, виявляється, що Лета Аділія вагітна. Тоді Магдалина оповідає їй, що сама була грішницею, як побачила вперше прекрасного мужа, Сина людського. Сім бісів він вигнав з неї. Вона кинулась перед ним навколішки в домі Симона та й вилила на божествѣнні ноги Равві все миро з алавастрового глечика.

Вона переказує слова, які ласкавий учитель сказав на її оборону, як ученики, зневажаючи її словами, хотіли її одштовхнути. З того часу вона жила під захистом учителевим, неначе в новому раю. Через те, як він воскрес, вона перша його побачила.

Але римлянці здається, що Магдалина хоче збудити в неї огиду до спокійних радощів життя. До цього часу вона навіть не догадувалась, що єсть на світі инше щастя, опріче того, яке вона знає.

„Я не хочу знати твого Бога. Ти занадто його любила. Щоб заробити в його ласки, треба падати йому до ніг з розплетеним волоссям. Це не личить жінці римського войовника. Іди своїм шляхом, іудейко! Твій Бог не може стати моїм. Я не була грішницею і ніколи не сиділо в мені сім бісів. Я не блукала шляхами роспусти. Я чесна жінка. Іди своїм шляхом!“

Франса приковує до цих образів контраст між переживаннями обох жінок—релігійно-еротичною палкою радістю азіятки та визначеним традіцією подружнім коханням римлянки.

Таким способом, як поет, він завжди зустрівається з історією.

VII.

А тим часом до числа тих багатьох річей, у які він не вірить, належить також і наукова історіографія. Історія малює ми-

Digitized by Google

нулі події. Але що таке „подія“? Видатний факт. Хто рішає, чи цей факт видатний, чи ні? Це рішає на свій смак історик. До того ж факт занадто складна річ. Як же малює його історик? Таким складним, як він є справді? Це неможливо. Значить, він його обтинає та скорочує. Але історичний факт з'являється наслідком неісторичних або невідомих фактів. Як же історик може довести їхній з'язок?

Ці думки так турбують Франса, що він аж тричі їх висловлює: в передмові до La vie litteraire, в *Поглядах д. Жерома Куан'яра* і *в Епикуровому Саду*. Як поет, він любить віднімати сміливість у вчених своїм ваганням. Неможливо,—запевняє він,—знати минуле; щоб прочитати все те, що треба прочитати, не стане людської сили. Двічі оповідає він про це притчу і що-разу з однаковим змістом.

Як молодий царевич Земир став перським царем, він скликав учених із свого царства і сказав їм: „Мій учитель виясняв мені, що царі повинні знати історію всіх народів, щоб не помилятися. Напишить мені всесвітню історію та зверніть увагу на те, щоб вона була повна“.

Через двадцять років учені знову прийшли до царя, а за ними йшов караван з дванадцятьох верблюдів і кожен верблюд віз на собі 500 томів.

Секретарь академії сказав невеличку промову і здав усі 6.000 томів.

Царь, що мав дуже багато клопоту, керуючи державою, подякував їм.

— Але я прожив уже половину свого життя,—сказав він,—і коли навіть доживу до старости, то не встигну прочитати такої довгої історії. Скоротіть її!

Учені працювали ще двадцять років і вернулися з трьома верблюдами, що везли 1.500 томів.

— Ось наша праця; ми, здається, не проминули нічого важливого.

— Дуже можливо. Але я вже старий. Скоротіть історію та поспішайтеся!

Всього через десять років вони вернулися з молодим слоном, що віз 500 томів.

— Цього разу ми виложили дуже коротко.

— Це правда, але скоро кінець моєму життю. Скоротіть іще!

Digitized by Google

Через п'ять років секретарь вернувся. Він ішов на милицях та вів на поводі маленького ослика з товстою книгою на спині.

— Поспішайтеся,—сказав йому офицер,—царь умірає.

— Мені доведеться вмерти, не довідавшися про історію людскости,—сказав царь.

— Ні,—відповів старий учений.—Я можу оповісти її трьома словами: люде родилися, мучилися і вмірали.

Через це, не вважаючи на те, що мав великі здатности до того, щоб бути вченим, Франс став новеллістом та романістом, а не істориком.

Хоча він не такий пессиміст, як можна думати на підставі останніх слів. Люде в його мають також і радість, і він завже обстоює вартість радости перед усяким аскетизмом та вченням про те, що мука—це добро.

Але ця невіра до історії типічна в його скептицизмі.

VIII.

Найвища розумова загостренність небеспешна, бо тягне за собою непевність. У того, хто бачить речі з усих боків—інтерес до людскости може потопнути в погорді до людини. І тоді, маючи чисто пессимістичний розум, легко стати прихильником жорстокого гніту. Франс був дуже близький до цієї небезпешности. Ще перед десятьма роками здавалося, що його розвиток практично міг довести його так саме до реакції, як і до радикалізму.

Як салдатам заборонено було читати книжку Абеля Германа (Hermant) Le Cavalier Miserey, досить добрий військовий роман, в якому критиковано військо—Франс писав:

„Я знаю тільки деякі місця славетного наказу, який командір дванадцятаго полку стрільців звелів прочитати в Руані. Ось вони: „Кожен конфіскований екземпляр Le Cavalier Miserey буде спалено на гної і кожну людину, що належить до війська і в якої знайдено буде екземпляр цієї книжки, посажено буде до тюрми". Це не дуже елегантна фраза, але я все-таки більше хотів би написати її, ніж усі 400 сторінок роману".

Тоді вважано за злочинство зачіпати військо. Хто знає, що Франс потім писав про його, той зрозуміє, як він страшенно відмінився.

Digitized by Google

Як настав момент кризісу, то виявилося, що ця людина мала не тільки розум та талант, як мають инші, а ще й волю, і що в глибині своєї істоти він був скептиком тільки в тому розумінні, що зберіг віру в ентузіязм, віру в законність великого розумового повстання, яке підняло XVIII сторічча, та ентузіязм до його.

Як поет, він мав дві головних сили. Перша—простодушність, через яку його сотворіння не маріонетки, як це часто бачимо у Вольтера, а вільно пересовуються своїми ногами, та живуть цілком незалежним життям, якому не перешкоджає автор. Простодушність надає цим істотам самостійну природу.

Другий елемент у його—вмілість. У його есть те, що він сам називає трьома великими властивостями французького письменника: зрозумілість, зрозумілість і зрозумілість. Але це тільки одна з основних рис його умілости. Він має до того ще поміркованість і такт, про які сам, як справжній француз, каже, що вони і творять справжню умілість. Коли Золя, як романіст, і викликав у його до себе огиду, то це саме через те, що цьому італійцеві в такій високій мірі бракувало, як артистові, почуття міри. Сам Анатоль Франс, як повістярь, дуже видержаний.

Йому не стає запалу; і еротичним він ніколи не буває; еротика у його—тільки епікуреїзм. У його есть еротичність та розумова загостренність—перша в дуже значній мірі і остання в такій, що переважує все.

Взагалі він більше художник та мислитель, ніж поет. Делакруа говорить, що умілість—це прибільшування в відповідному місці. Прибільшування у Франса в тому, що він вкладає до голови своїм постатям безліч дотепних думок, які иноді ледві поміщаються в його книгах (дивись багато сторінок у Thais та в Balthasar), або яким иноді доводиться шукати місця по-за ними в цілих томах, як наприклад: *Погляди Куан'яра*, *Епікурів Сад*, значна частина Pierre Nozier. У його більше ідей, ніж почувань. Він на все реагує дотепною думкою, все тягне до свого суду,—не тільки людські передсуди та інституції, але й саму природу.

Він докоряє їй, напр., за те, що вона так рано народжує молодість і заставляє нас далі жити без неї. Молодість повинна з'являтися в кінці, як цвіт життя, як стан метелика, що у комах

Digitized by Google

буває після стану гробака та лялечки, і як остання, як вища ступінь метаморфози, повинна безпосередно попереджувати смерть.

Сам Франс свого найвищого розвитку досяг на останці. Бо в своїй пізнішій метаморфозі, як він виступив борцем, він не втратив ні найменшої частини своєї іронії, або артистичної переваги, одного з результатів іронії. Ніколи ця іронія не святкувала таких тріумфів, як у найблискучішому з його бойових творів *Аметистовому перстені*, де найлегковажніші вчинки rendez-vous за rendez-vous і адюльтер за адюльтером стають кільцями дотепно сплетеного ланцюга інтриг, що мають на меті виконати честолюбне бажання молодого фінансового барона одержати запросини на мисливство до високо-консервативного аристократа і які доводять до того, що пронозуватий та підлесливий піп одержує єпископський перстень. Цей піп усюди плазував і своїм приниженням заставляв ворушитися мужчин та жінок. Та ледве його зроблено єпископом, як він зараз же скидає з себе маску і з'являється войовничим слугою церкви, непримиримим ворогом держави.

Ми потопаємо тут поглядом у цілій безодні іронії.

Як артист, Франс навіть тоді, коли він найбільше войовничий, зберегає свій олимпійський спокій.

Що йому не бракувало запалу по-за межами умілости,—це виявилось у той день, коли тонкий скептик круто змінив напрямок і як бойовий письменник пристав до певної партії,—як народній оратор, заявив себе радикалом-соціялістом.

Він не був прирожденним оратором. Але своєю величністю заробляв собі поспіх. Щоб прикувати з самого початку увагу мас, він звертався до чогось конкретного, напр., до якої-небудь старої народньої казки. Він оповідав одного разу про чарівного атлета, що міг ставати вогняним драконом, а коли дракона вбивано, ставав зовсім свійською качкою. „Я мимоволі згадав цього атлета,— говорив він далі,—коли мені довелося цими днями читати програми, що порозклеювали на стінах націоналісти. Ми бачили, як на наших вулицях та бульварах у їх полум'я пашіло з очей, з горла та з ніздрів. Як грізні дракони, роспускали вони крила та показували свої страшні кігті. І все-таки їх подужано і вони воскресають тепер до нової проби сили з гладенькими перами, з таким виглядом наче вони належать до наших свійських птахів,

Digitized by Google

і з покірним голосом свійської тварини. Яка надзвичайно дивна метаморфоза!“

Ця передмова була така комічна та популярна, що відразу привернула слухачів, які довго не перестаючи сміялися та весело плескали.

Одного вечора в жовтні 1904 р. в Парижу, як члени скандинавських парламентів [1]) поїхали на бенкет до міністра чужоземних справ д. Делькассе, де вони мали випадок побачити найвище громадянство і в тому числі дипломатичний корпус з його елегантними дамами в чудових туалетах, я вважав за краще, замість, щоб дивитися на цю привабливу виставу, поїхати в Трокадеро, де в той вечір мали говорити перед великим зібранням троє з найславетніших діячів Франції, яких запросила соціялістична партія.

Зала вже була повна-повнісенька, але ті, що порядкували зборами, ласкаво зоставили мені місце на естраді біля ораторів,— це дало мені змогу обхопити одним поглядом 6000 чоловік, що сповняли увесь партер та всі ложі аж до стелі у величезному, дуже гарному будинкові. Залу збудовано як величезний театр, в якому сцена така саме заввишки, як перший поверх. Слухачі зібралися завчасу і ждали з напруженою увагою.

Ці три оратори—це були Франсіс де-Прессансе, Жан Жорес і Анатоль Франс,—найсуворіший борець за справедливість з усіх французьких політиків, найкрасномовніша людина у Франції на одностайну думку всієї нації і найбільший французький письменник.

Промова Франсіса де-Прессансе була проста та відрізнялася гордою силою. Це була красномовність гугенота. Він сходить і стоїть прямий та спокійний, говорить без жодного руху, не звертається до публіки, об'єктивно тільки апелюючи до почуття справедливости в инших. Він оповідає факт за фактом і поясняє їх. Спосіб вислову у його такий упевнений, що він ніколи не шукає слів, хоч як швидко говорить, ніколи не уриває фрази, хоч як

---

[1]) Брандес їздів до Парижу, коли д'Етурнель де-Констан спеціяльно запросив туди скандинавських парламентських діячів. *Ред.*

Бувши в Парижу він сказав у Сорбонні цікаву промову про вплив Франції на літературу скандинавських країв. *Увага перекл.*

Digitized by Google

швидко вона в його вихоплюється. Він ніколи не спиняється навіть на мить, хоча це звичайний спосіб французьких ораторів, щоб сказати щось особливо влучне та сильне і цим викликати оплески. Він не дає на їх часу і говорить далі не роблячи паузи; ніщо не ворухнеться в його на обличчу,—він наче їх не чує.

Коли прийшла Жоресова черга, поприймано навколо з естради всі стільці, бо йому потрібно було, щоб вона вся була вільна. Красномовність у великого соціяліста чисто католицька. Він нагадує славетних проповідників з неаполитанських церков. Він так саме виріс на півдні, як і вони. І так саме, як вони, він почуває потребу просторої трибуни, на якій можна ходити підчас промови, можна спинятися, повертатися і крутитися на всі боки.

Голос у його нагадує голосну трубу на страшному суді. Ледві він починає говорити, як од цього металевого згуку вгорі під стелею починають труситися вікна. Своїм голосом він цілком не вміє штучно користуватися, він не здержує його навіть спочатку, зовсім не вживає ні crescendo, ні diminuendo; з першого до останнього слова він увесь серйозність та запал. Через те навіть у залі, де може поміститися 6000, його голос здається занадто дужим на такий простір і згуки иноді відбиваються неприємно. Його було б краще чути, як би він більше себе беріг.

До того ж він має сценічний талант. Схиливши голову, він кидається, неначе штурмовий таран, на невидимого ворога. Або нахиляється наперед, розставивши руки, і раптом випростується. Або схиляється до землі, зчулюється і тоді відразу випростується одним рухом. Він говорить із запалом і вкінці увесь обливається потом. Його форма—пафос; пафос войовничий та чоловіколюбний.

Він не зовсім добре уміє себе обмежувати в своїй імпровізації. Він говорить занадто довго. Все ходить та ходить перед вами ця сутула постать, широкоплеча, кремезна, важка та груба з массівними членами та короткою шиєю; все миготить перед вами ця кругла голова, це гарне обличча з широкою бородою. Поруч з Жоресом Франс та Прессансе скидались на оленя та на коня поруч із волом.

Франс властиво не говорив, а читав; він завжди так робить,—можливо через те, що як письменник, він занадто береже кожну свою фразу, щоб віддавати її на жертву випадкам хвилини

Digitized by Google

Його виклад—це видержана до кінця іронія, крізь яку де-не-де проскакує серйозність, що робить ще більший вплив через те, що зустрівається дуже не часто. Його стиль вимагає, щоб ні одного слова не було проминуто або переставлено на инше місце. Але він заробляє у публіки успіх та викликає своїм поміркованим тоном сміх і співчуття. Франс оповідає про те, що трапилося, і становить знак запитання і слухачі всміхаються; знак вигуку—і вони повинні подумати. Він становить скобки, і між їхніми дугами виразно видко всю нахабність тієї нісенітниці, що стоїть по-за ними.

Спочатку Франс говорив про те становище, яке сотворив Бонапартів конкордат, і про те, що держава платить гроші попам трьох, але тільки трьох релігій—католицької, протестантської та іудейської, але тільки цих трьох,—бо сюди не належить, наприклад, магометанська віра, хоча на протязі минулого сторічча у Франції стало підданих магометан далеко більше, ніж вона мала протестантів та євреїв.

Франс жартом натякнув на давнє оповідання Боккаччіо про три перстіні, яке Лессінг позичив у його для свого *Натана*.

„У нас міністер культів, так саме як батько в староєврейській притчі має три перстні. Він не говорить нам, який між ними справжній і робить дуже розумно. Але коли він уже має не один перстень, то чого ж у такому разі тільки три? Наш Отець Небесний дав своїм синам більше, ніж три перстні, і дав їх так, що не можна відрізнити, де справжній. Пане міністре культів? Через віщо у вас не всі перстні Отця Вашого Небесного? Ви оплачуєте працю священиків деяких релігій, а инших—ні. Але ж ви не граєте ролі судді над релігійною правдою. Ви не будете запевняти, що правда у ціх трьох релігіях, бо кожна з них енергічно осуджує дві останніх.“

Справді, умови в яких стоїть це питання у Франції, страшенно нерозумні. Але вони все-таки кращі, ніж у Данії, бо держава однаково відноситься до трьох релігій, в той час як у нас вона піклується тільки про одну. Це залежить не від того, що у Франції більше діссидентів ніж у Данії, бо католиків там 98 процентів, протестантів 1,6, євреїв 0,14. Зате магометан там більше, ніж 8 мілійонів.

Франс висміював стару формулу: „вільна церква у вільній державі“. Це все одно що сказати: „узброєна церква в розброєній державі“.

Digitized by Google

„Ми повинні, — говорив він, — дати церкві, яку відділено від держави, волю, але не цілковиту, надприродню волю, яка не існує, а волю справжню, обмежену всіми иншими волями. Будьте ж певні, що церква не буде вам за це вдячна. Вона вважить таку волю за глум та за образу."

Франс далі почав говорити про відносини між Європою та Східною Азією. Він таким способом розвивав свою тему. Європейські держави мають таку завичку: тільки починаються розрухи в небесній Імперії,—вони посилають туди, кожна зокрема або всі вкупі, салдатів, які втихомирюють крадіжками, насильствами, грабуванням, підпалами та душогубством і заспокоюють край гарматами та рушницями. Беззбройні китайці не обороняються, або обороняються дуже погано.

„Через це їх рубати і зручно і легко. Вони звичайні та церемонні, але їх докоряють за те, що вони не почувають сімпатії до європейців. Наші обвинувачення проти їх рідні тим, які виставляв Дюшал'ю проти своєї горілли. Я знав цього добродія, що привіз до Европи першу горіллу. Він сам надзвичайно скидався на цю тварину і скидався на неї в усякому разі більше, ніж на людину".

Франс почав оповідати про його. Він застрелив у лісі з рушниці горіллу-самицю. Умираючи, вона стискала в обіймах свою дитину. Дюшал'ю вирвав у неї дитину і потяг її за собою через усю Африку, щоб продати її в Європі. Але молода тварина давала йому привід скаржитися на неї. Вона була якась нелюдяна. Вона вважала, що краще вмерти з голоду, ніж жити із своїм хазяїном. Вона не хотіла нічого їсти. „У мене не ставало сили,— пише Дюшал'ю,—поробити що небудь з її поганою вдачею."

Ми маємо таке саме право скаржитися на китайців, яке мав Дюшал'ю скаржитися на свою горіллу.

Франс далі говорив про жовту небезпешність для Европи і казав, що її не можна порівняти з білою небезпешністю для Азії. „Жовті люде не посилали буддійських місіонерів до Парижу, Лондону та Петербургу. Так саме на французькому березі ніколи не з'являвся жовтий експедіційний корпус і не вимагав собі шматка землі, на якій жовті не повинні були б слухатися ні держави, ні законів, а корилися б тільки своїм мандаринам. Адмірал Того не приходив до нас із своїми кораблями і не бомбардував пристань

Digitized by Google

у Бресті в інтересах розвитку торгівлі між Японією та Францією. Він не палив Версалю во ім'я найвищої освіти та моральности. Він не забірав до Токіо малюнків з Лувру та фарфору з Елисейського палацу.

„Звичайно вважають, що жовті занадто мало пішли наперед шляхом поступу, щоб могти так точно імітувати білих. Не вірять у те, щоб вони могли коли-небудь піднятися на такий високий ступінь моральної культури. Та й як вони справді можуть бути такими моральними, як ми? Адже вони не християне."

Таким простим способом і з такою одначе глибокою іронією Франс уміє захопити аудіторію, яка складається з заступників далеко не одного соціяльного класу. Коли цікаво було слухати оратора, то не менше також цікаво було уважно дивитися на слухачів та помічати, як слова його захоплювали їх та який ентузіязм у їх викликали.

Але їх назавжди приковує до Франса не стільки його дотепність, скільки він сам,—те, що він учений, який має цілих три культури, навіть більше—що сам творить собою маленьку культуру, цей мудрець, якому все земне життя здається тільки маленьким сипом зверху на земній кулі і через це кожне людське бажання нічим, цей глибокий розум, що може бачити всяку річ з усіх неоднакових боків і який упевнився, що те, що існує, стоїть, в найгіршому випадку, на такому самому ступіні, як і те, чого ми не знаємо,—заявляє себе сином революції, стає на бік простого народу, виголошує свою віру в свободу, викидає ввесь свій багаж та виймає меч із піхви,—ось що захоплює його слухачів з народу, ось що прості люде розуміють та вміють шанувати.

Це їм показало, що в письменникові жила людина, в великому письменникові—мужній громадянин.

Перекл. **Н. Г.**

Digitized by Google

ОСЛІПЛЕННЯ ПАРИСА.

Оповідання.

Уже три дні дим повивав землю і мляво тягся зі сходу на захід, а вночі хмарне осіннє небо то в однім, то в другому краї прояснювалось і червоніло, будячи в людях трівожні й важкі почуття. Люде спинялись на перехрестках і, дивлячись на червоні хмари, про щось шепотіли, а собаки сумно вили.

Всі ждали того, що повинно було бути, що неминуче наближалось зі сходу й освітлювало свій шлях пожежами.

І на підкряжнівському хуторі ждали своєї черги.

За сі три дні уже всіх панів навколо зрабовано. Черга була за підкряжнівським хутором. І там ждали страшного часу. І коли вранці здалека по шляху на хутір долинув людський гомін і почулось незвичайне торохкотіння колес, то всі разом зрозуміли, що то значить.

— Ідуть грабувать!...

І грабіжники прийшли. Вони оточили хутір з усіх боків і кинулись на його, як роздратовані бджоли: все панське, нажите мужичими руками, скроплене мужичим потом, повинно бути одібране або розбите, спалене, знищене, щоб і сліду його не зосталось.

Грабіжники ламали двері вимбарів і комор, вибірали звідти зерно і зсипали на свої вози, виносили всяке збіжжя й ділили між собою. Далі повиганяли з базів скотину, а з кошар овець, і кожен брав собі те, що йому подобалось, і не счинилось ні одної суперечки або сварки: вистачало всього на всіх.

Повиводили із стаєнь коней і розібрали й їх собі.

І ніхто не ґвалтував і не обороняв панського добра. Наймити й наймички стояли й дивилися на те, що творилось, і осміхались. Ім було і якось ніяково, а проте й весело, що в дворі стільки чужого народу, і всі так поспішаються й метушаться, і кожен бере, що хоче. У всьому тому було щось надзвичайне, неначе несподівано надійшло якесь свято.

Digitized by Google

Не сміялись тільки пан та управитель. Вони сиділи в своїх домах за запертими дверима і тремтіли з жаху, а сім'ї їх плакали...

Коли повиводили з стаєнь усіх коней, то наприкінці невеличкий руденький чоловічок, у полатаній рудій свитині, у великій з розідраним верхом шапці, вивів буланого породистого рисака Париса і, підвівши високо над головою повод, гукнув:

— Хто хоче? Кому?...

Парис прудко обвів очима подвірря і, труснувши густою роскішною, хвилястою гривою, насторочив вуха й захропів, одступаючи назад: скрізь були чужі люде і творилось щось недоладне.

— Стій! Не хочеш?...—гукнув чоловічок і смикнув що сили поводом.

Удила вдарили Париса по щелепах, і він з болю й образи гордо звівся на диби, висмикуючи повод з рук у чоловіка.

Той ледве встояв на ногах, а шапка зсунулась йому на потилицю.

— Стій, падло! — гукнув він, злісно загравши невеличкими очима й аж присідаючи до землі, щоб удержати коня на місці.

— Веди його сюди, на серед двору!—гукало кільки голосів.— Сюди, сюди! Хто хоче рисака?...

Париса вивели на-серед двору, і він стояв, гордо підвівши вродливу голову, ставний і нервовий, готовий знов звитись на диби й кинутись геть од сього людського натовпу.

Мужики обдивлялись на його з усіх боків.

— Гарна штучка!...

— Конячка не погана.

— Бери, Нечипоре, собі: будеш жінку катать!—яхидно радив сіряк з відлогою старенькому обшарпаному кожушкові.

— Хай він тобі здохне!—соромливо осміхнувся той в сивовату скудовчену бороду.

— Бери, бери, Нечипоре! — гукали, сміючись, другі.—Коник нічого собі, саме по тобі!...

Всі реготались, але ніхто не наважувався взяти собі Париса: не підхожий.

— Давайте мені! — пробився крізь натовп якийсь хлопець у драній свитині.—Давайте мені, я візьму.

Digitized by Google

— Тю на тебе, що ти з ним будеш робить? У вас з матір-рю й собаки ніде держать, а він коня хоче. Геть!—одштовхнув рудий дочасний володарь Парисів хлопця і знов смикнув за повод.

Парис жахнувся, захріп і рванувся з рук.

— Так хто ж візьме?

— Нікому він не потрібен! Хай зостається панові.

— Панові?... Хай краще здохне! Тпру, проклятий!...—крикнув рудий чоловічок, знов смикаючи за повод і, підбігши до Париса, ударив його чоботом під бік.

Парис шарахнувся геть, але не вирвався, а тільки боляче обшморгнув поводом руки своєму мучителеві. Він хропів, тяг за собою на поводі чоловіка і злякано поводив своїми чепурними блискучими очима.

— А, ти он як?... Так ось тобі!...

Чоловічок хутко нагнувся, загорнув полу свити й витяг з кишені ніж. Ніхто не встиг отямитись, як він, мов кішка, вчепився в голову Парисові і двічі вдарив його ножем. В одне око і в друге.

— Ось тобі!... Ось тобі!...

Кров бризнула Парисові з очей. Він що-сили метнувся назад і заржав од болю й жаху.

— Що ти зробив, ироде!—гукнув хтось з людей до рудого ката.

— Те, що бачив!—злісно буркнув той, кидаючи повод і витираючи об землю ножа.—Панське бидло, нехай пропадає!...

. . . . . .

Парис, тремтячи всим тілом, стояв серед двору й витягши наперед голову, жалібно ржав. З очей йому текла кров, бігла вниз і падала на землю. Він стояв на одному місці й на його ніхто не звертав уваги, бо вже звився вгору огонь на току і в базах: останній акт драми кінчався іллюмінацією.

Грабіжники тікали з хутора, навантажені здобиччю, а хутір горів. Скоро увесь великий двір спустів.

Парис стояв серед двору на тім самім місці, дивився незрячими очима на пожежу і плакав кривавими сльозами.

М. Чернявський.

Digitized by Google

Устань і йди!...

Оповідання.

Цвіли окації. Їх солодкий, наркотичний дух стояв над городом і здавалось, що ввесь город—і будинки, і паркани, і вся земля—все пахне тим духом.

Молодик прорізався на чистому небі.

Микита Степанович, товариш прокурора, з непокритою головою тихо ходив по тротуару біля своєї кватирі перед відчиненими вікнами туди й сюди, і ввесь він пропахався духом окації, і сам, у свіже-випрасованому чешунчовому піджаку, здавався собі квіткою.

Він не звертав уваги на прохожих і навіть трохи злякався з несподіванки, як до його звернувся, близько нахилившись, старий високого зросту чоловік і сказав:

— Вибачте, добродію... Чи не можна у вас повечеряти?...

Хутко збагнувши, що може в їх не стане вечері на зайвого чоловіка, Микита Степанович дивуючи з такого несподіваного прохання, промовив:

— Почекайте хвилинку, я зараз вам скажу,—і пішов у хату.

Через кільки хвилин він вийшов з хати.

— Заходьте, будь ласка!—сказав він своєму несподіваному гостеві й увів його в хату.

Там уже горіло світло, і жінка й діти Микити Степановича здивовано оглядали гостя.

— Я—подорожній... У вашому городі в мене немає нікого знайомих, то вибачте, що турбую вас,—говорив він, сідаючи біля столу.

Господиня заспокоювала його, що він ні трохи не турбує їх, і взялась лагодити вечерю.

Микита Степанович скоро розбалакався з подорожнім, і якась півсвідома сімпатія потягла його до сього старого, бідно вдягнутого, сухого і трохи згорбленого, довговолосого чоловіка.

Digitized by Google

Вони розмовляли про ті місця, де був подорожній, і де бував і Микита Степанович, і про людей з тих місць. Скоро й жінка сіла до їх.

Гість вечеряв не хапаючись, хоч видко було, що він голодний, і як він повечеряв, то Микита Степанович попрохав його ще трохи посидіти, бо йому не хотілось так скоро розлучитися з сією людиною, що так просто і так незвичайно, невідомо звідки, прийшла до його в хату й невідомо куди піде. Його цікавила та таємність, що обгортала гостя: він не говорив, куди він іде і чого йде, і хто він сам такий, і не можна було розібрати, що воно таке за людина, хоч можна було догадуватись, що се людина інтелігентна.

З попереднього свого досвіду, придбаного на посаді слідчого, Микита Степанович був певен, що гість його запевне „не з тих",—не політичний агітатор, не делегат який-небудь. Але хто і що він?

Коли гість згодився зостатись і знов налагодилась тиха розмова, Микита Степанович, червоніючи з ніяковости й боячись образити свого гостя, спитав, що примушує його на старости літ отак мандрувати по світу.

— Ви простіть мене... Я розумію, що се незручно, але мені хотілось би...—говорив він мов винний.

— А чому ж,—зовсім спокійно відповів подорожній.—Чому ж, я роскажу.

І очі його враз засвітились якимсь внутрішнім вогнем, і обличча освітилось радісною ласкою.

— Колись я жив, як і всі живуть. Жив негарно... темно жив, у темноті душі. Зло проти людей гніздилось у мене в душі, зло проти себе, зло проти всього, в що вірять люде.

Очі подорожнього втупилися в одне місце, усміх промайнув по його обличчу, і він хвилину замислився, немов там десь далеко, за стінами цієї хати, де він сидів, за межами того города, де він тепер був, він бачив своє минуле життя—таке далеке й таке чуже, і в той час таке близьке йому.

— Негарно жив, бо не мав, не чув у душі Бога... І одного разу я намислив собі смерть заподіяти. Ліг спати в останню ніч... Тут і трапилося зо мною...

Digitized by Google

Він увесь мов просвітлів і глянув на Микиту Степановича.

— Бог прийшов до мене.

— Як?—увесь потягшись до подорожнього, прошепотів той.

— Приснився мені сон,—мов у якомусь гіпнозі говорив подорожній.—Бачу я свою батьківську хату...—На покуті під образами сидять покійний батько й мати. Вечір, чи ніч, бо горить лампадка і в хаті сутінь. Я увіхожу в світлицю і всією істотою почуваю, що тут єсть щось надзвичайне. Се чую з усього. Бачу це з повернених до мене ласкавих і спокійних очей батька, якого я так тяжко ображав і з яким ми тяжко ворогували, що і вмер він, проклявши мене і не знявши свого прокльону. Бачу ласкаво-радісні очі матері й починаю розуміти, що з ними єсть іще хтось, хто помирив мене з ними, хто просвітлив їх душі. І я разом здрігнувся, глянувши на покутя на образи. І тут сталося чудо: фарби на образі, перед яким горіла лампадка, зворухнулись, мов ожили, і з кіота на мене глянуло живе обличча Спасителя. Живі божеські його очі... Я не можу росповісти вам, які вони були, скажу тільки, що вони пронизали мене всього. І я се почув усим чуттям моїм, і здрігнувся... І зараз я бачу ті очі, і завжди і всюди їх бачуі ніколи не забуду.

У словах подорожнього було стільки віри, стільки впевнености, що здавалося—він справді й зараз бачe перед себе той образ, і вся його істота здрігається з жаху й здивування.

Мороз побіг по-за спиною в Микити Степановича, а подорожній, мов у гіпнозі, говорив далі тихо-тихо, мов боячись, щоб привид не розвіявся й не зник від його слів.

— Мовчки дивився Спаситель на мене, але той погляд пронизав усю мою душу, усю глибиню моїх таємниць... і осудив мене за життя моє! І я впав, як стояв, і в розпачі заплакав не сльозами, а душею моєю... І тут я почув, що погляд Спасителя зласкавлюється, що мені ще може бути прощення і я, поборовши німоту язика мого, скрикнув: „присягаюсь“ Я заприсягся покаятись у гріхах своїх, стати новим чоловіком. І Спаситель сказав мені:—„Устань і йди!“

— Ті слова Бога мого я зрозумів так: устань, підіймись високо над усім, що приковувало тебе до землі, робило тебе рабом і йди—будь вільним, шукай того, чого душі твоїй треба,

Digitized by Google

шукай скрізь, по всьому світу, поки життя твого. І я встав і пішов.

Подорожній замовк. І мов зачаровані, з широко розплющеними очима, сиділи Микита Степанович і його жінка й не могли вимовити слова...

— І ось і тепер час іти. Прощавайте. Спасибі за хліб, за сіль!...

Подорожній устав з-за столу, перехрестився, стиснув руки господині й господареві дому й пішов з хати.

Микита Степанович пішов за ним.

— Прощавайте,—мов у-вісні сказав він, одчиняючи йому двері й зостаючись на порозі.

— Прощавайте! Спасибі за хліб-сіль!

І як гість зник у прозорій млі ночі, Микита Степанович рвонувся був за ним, щоб покликати його назад. Але подорожнього вже не було видно.

„Хто він такий?“ — питав себе Микита Степанович. — „Невже просто тільки псіх?...—і не міг дати відповіді, і його самого потягло кинути все, забути своє минуле, визволитись душею від усих турбот життя й піти, піти за „ним“, шукати нового життя, нового світу. Піти шукати Бога...

Він стояв на ґанку і легкий нічний вітрець обвівав його пахощами й обсипав цвітом окації. І він гостро, десь у глибу душі своєї, почув, що не може піти отак, що в його не стане сили на це, і заплакав.

Цвіт окації падав йому на голову й на плечі і, мов торсаючи, кликав кудись. А він стояв і плакав.

М. Чернявський.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ.

З нагоди 45-літнього ювилею наукової і громадянської діяльности.

Присвячує учителеві своєму

Учень.

„Українській діяч XIX ст.—се певного рода мініатюра національного життя України [1])"—ці слова справедливіше буде прикласти до визначної особи В. Антоновича більш, ніж до кого иншого: в протязі усього життя його, з того часу як став він людиною громадською, в його особі, як у люстрі, відбивалися всі події того життя, якого зазнала українська нація за останніх 4—5 десятиліть. Хто здолав би розповісти докладно, в цілості, біографію Антоновича (а цього тепер, крім його самого, ніхто не зробить), той рівночасно подав би нам образ того ліхоліття, якого зазнала українська нація за останніх півстоліття, а найдужче відчували проводирі її—інтелігенція, якої одним з найвизначніших членів був Антонович. Розповісти ж про де-які моменти громадської діяльности високошановного ювилята могтиме дехто з його ближчих знайомих старшого покоління, кому довелося працювати на тій самій ниві та поділяти заразом і тяжкі, й сумні, і радісні хвилини, що випали на долю нашій країні, нашому людові. Коли ж беру на себе сміливість подати перед очі громадянства де-які звістки з громадянського, мало відомого досі, життя Антоновича також і я, один з останніх вже його учнів по університету (з другої половини 90-х років), то до сього спричинилися де-які щасливі обставини. Хоча я й не зазнаю тих часів, коли шановний професор і український діяч дійшов зеніту своєї слави, але мені поталанило кілька років студентського життя мого прожити під

---

[1]) Д-р С. Томашевський.—Володимир Антонович. Його діяльність на поли історичної науки. У Львові, 1906, стор. 1.

Digitized by Google

одним дахом з Володимиром Боніфатовичом і через те трохи ближче стати до цеї на диво сердечної, чутливої, простої надзвичайно, та до кожного прихильної людини... Живучи побіч його і мавши щасливу нагоду бачити й чути В. Б-ча не випадково як-небудь, здалека та зрідка, а раз-у-раз, я й користуюсь тепер з того, щоб долучити і свій голос до тих старших і більш од мене тямущих людей, що привітали вже і ще вітатимуть високошановного ювілята. Нехай ці кілька сторінок, що подаю почасти слідом за иншими авторами, почасти на підставі власних споминів та з оповідань самого В. Б., будуть виявом щирої моеї вдячности та признання не тільки як шановному вельми вчителеві, а й дорогій особисто людині, від якої багато зазнав я і науки доброї, й того досвіду життевого, на які такий багатий наш В. Б. Антонович.

Коротеньке, голе curriculum vitae д. Антоновича таке. Народився він р. 1834 в Махнівцях, бердичівського повіту, в Київщині в польсько-шляхетській родині. Гімназіяльну освіту здобув в 2 одеській гимназії; скінчивши її на 16 році свого віку, року 1850 вступив на медичний факультет Київського університету, який також скінчив, і зараз потому перейшов на історично-філологичний, і р. 1860 вийшов кандідатом історичних наук. Два роки був кандідатом-педагогом (викладав латинську мову) в 1 Київській гімназії, а з р. 1862 і до 1865, з де-якими переривами, читав всесвітню історию в Київському кадетському корпусі. Р. 1863 вступив на службу до канцелярії генерал-губернатора, і зразу його призначено до праці у „Временный комитетъ для разбора древнихъ актовъ“, де він того ж таки року осягнув визначну з-за його наукової відвічальности посаду головного редактора Комисії, яку до того обнімав проф. Іванішов. Цю посаду Антонович удержує аж до р. 1882. Року 1870 за дісертацію „Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра“ здобув од Київського університету степень магістра „русской исторіи“, а разом з тим покликано його доцентом на катедру, а р. 1878, по обороні докторської дісертації „Очеркъ исторіи великаго княжества литовскаго“, обібрано його в ординарні профессори; з р. 1880 до 1883 був він деканом історично-філологичного факультету, а з р. 1890

Digitized by Google

став вислуженим професcором і остається членом факультета в характері „заслуженого“ професcора й досі.

Уже ці біографічні відомости показують, що д. В. Антонович весь свій вік працював для науки, і справді, заслуги його на цім полі величезні. Ще до того, як мав вступити у „Временну комиссію для разбора древнихъ актовъ“, почав він працювати під приводом відомого історика Іванішева, і одразу виявив велику здібність використувати першорядної ваги джерела—архивний матеріял.—Це уміння з'ужитковати матеріяли (архивний чи опублікований уже, або сирий археологичний), глибокий критичний розум та брак якої небудь наперед поставленої собі теорії (за одним виїмком—„Изслѣдованіе о козачествѣ по актамъ 1500—1648 г.“—перша наукова розвідка д. Антоновича, де він, почасти під впливом Іванішова, приступив до аналізи з наперед поставленою собі гіпотезою про постання козаччини і тим вельми собі пошкодив) спричинилися до того, що в українській історії та археології д. Антоновичові по справедливости належить перше місце. І хоч Костомаров, напр., має більший розголос; хоч твори його, як і його ім'я, як історика, значно більше відомі широкому суспільству, особливо россійському, ніж ім'я історика Антоновича, та проте це не єсть ще показчик того, що Костомаров справді перевисшує Антоновича на полі української чи взагалі русської історії. Костомаров має свої особливі прикмети, які роблять його популярним, приступним: у нього переважує метод дескриптивний, він надає писанням своїм як найбільше драматизму, ефектовности, неклується взагалі про зовнішню форму, не поглубляючися в предмет, тим часом як для Антоновича ці прикмети зовсім маловарті: у нього натомість бачимо ми більш критики, аналізи, об'єктивизму, більш освітлення подій і з'явищ доби, яку він малює. В його розвідках, чи то історичних чи археологичних, вражає читача гармонія між ідеєю й фактом. Він не дає наперед жадної готової вже думки, яка б проймала оповідання та заставляла б наперед вже дивитися на факти очима автора. Схема його праць дуже проста: після потрібних історичних відомостей та пояснень наступає группування сирого матеріялу (часом додається покликання на друковані джерела),—та й усе. Але ті голі факти мистецькою рукою історика так логично уложено, в такій ясній перспективі, що ідея встає перед вашими духовними очима сама, і не

Digitized by Google

вважаючи на те, що автор зовсім про читача не дбає, не має на думці спеціяльної мети—вражати фантазію та почуття його,—розвідки Антоновича читати дуже лехко, і не вважаючи на сухий виклад, вони заставляють читача не тільки *думати,* але й *почувати* та уявляти собі час, події й людей, про які в них іде мова.

Основним мотивом усіх історичних праць Антоновича (за деякими лишень виїмками) есть протиставлення двох чинників: утвореного польським життям та історією чинника шляхетно-аристократичного і утвореного руським (українським) народом—демократичного. Дійсно, вся істория правобічної України („південно-західного краю"—по офіціяльній термінології) є не що инше, як боротьба цих двох чинників ворожих між собою постійно, яких помирити жодним способом не можна, і в боротьбі між ними, на протязі цілих чотирьох віків, перемагає то одне, то друге, надаючи, в залежности од того, чія перемога буває, иншої закраски певному історичному моментові... Д. Антоновичові довелося почати свою громадську—спочатку, а далі й наукову працю саме в такий історичний момент, коли вже істория склала рахунок тій боротьбі. Але перш ніж рахунок той було підписано і віддано до історичного архиву, д. Антонович, що належав з походження свого до одної сторони (польсько-шляхетської), а діячем довелося йому виступити на користь другої (української), порвавши усякі звязки з першою,—зазнав мимоволі наслідків тієї віковічної боротьби, і наслідки ті відбилися на ньому так нещасливо, що він залишив громадську діяльність та присвятив себе науці. Але за те Україні пощастило придбати собі вірного сина та чесного робітника, праця якого значить для неї більш, ніж—праця десятків та сотень инших кревних її синів.

Про початок громадської діяльности д. Антоновича та про відношення до того польського табору ми знаємо найбільш, дякуючи тому, що справу цю свого часу освітив сам д. Антонович та товариш його Т. Рильський в „Основі".

Д. Антонович був з походження членом польсько-шляхетської родини, осілої на Вкраїні. Змалечку він чув од своїх, що усі люде, які оточають його, поділяються на дві цілком протилежні групи: панів—і „бидло", „хлопів"... Він бачив, підростаючи,

Digitized by Google

що не саме тільки станове та економічне становище стає основою такого поділу, але культура, віра і національність з усіма її придатками. Одна группа живе, говорить і молиться по-панськи, друга—по „хлопську“. Станова ріжниця не розріжняється од ріжниці національної та релігійної... І не звичайна етнографічна ріжниця та відчуження істнує між цими двома группами, але взаємне презирство та ненависть, утворені давнійшою історією... Такі відносини були між селянством та дворянством в Правобічній Україні: був пан (поляк) і хлоп—бидло,—tertium non datur! Питомої української інтелігенції не було; россійське дворянство, яке завелося тут після польського повстання, переважно не живе в своїх маєтках, та од того й не велика шкода для селян; сільське духовенство—в незручних економічних відносинах до народу, та само воно по духу далеке од селян, бо вже помазане панською культурою. Допомоги українському людові—ні звідки! Польське дворянство (шляхта) визнавала свої власні ідеали та шляхетсько-католицькі упередження, бокувало од Россії, в якій бачило один лишень варваризм, виставляло в противність їй свою ніби то культуру... Але дух часу не минув і цих консервативних кругів, і так, чи инак і там відбився,—з'являються в 30—40 р.р. „балагульщина“, „козакофильство“,—з напрямком цілком поверховим, але безперечно демократичного характеру: перше—це наслідування одягу простих людей та звичок його, а друге—напрям літературний: шляхетсько-польське ідеалізування українського козацтва,—і той ідеалізм викликав цілу козацько-нольську літературу. Але це ще були невинні забавки панства демократизмом. При кінці р.р. пятидесятих і на початку шестидесятих, з початком всероссійського визвольного руху, демократичні ідеї захопили інтелігенцію правобічної України досить глибоко,—з'явилася молода партія, яку вороги охрестили прізвищем „хлопоманів“. Хлопомани щиро спочували гіркій долі українського люду, розуміли, що становище його потрібно полегчити, що треба поважати той народ, бо він перестав бути в очах їхніх „бидлом“, яким він був в очах шляхти; розуміли, що треба його вчити і вчити його мовою. Ідеї їх справді були високі та гуманні, але ті, що визнавали їх—були дітьми батьків своїх: вони ладні були пожертвувати частину свойого традіційного „я“, своє шляхетство, але цього було мало: або віддай все своє „я“, або краще не треба нічого! Як „хло-

Digitized by Google

помани“ не намагалися погодити одне з другим: панство і польськість із українством, але практичних наслідків з того не могло бути ніяких,—дальш порожніх мрій на соціальні та політичні теми вони не змогли піти. Але між тією „хлопоманською“ молодю знайшовся гурток людей, який зрозумів і наважився поглянути на справу ясними очима. Він зрозумів, що він мусить, або зректися працювати для українського люду, або—перескочити через останній рів, що відділяє його од народу,—зректися ворожої та ненависної цьому людові національності. На чолі того гуртка і стояв Антонович, що був тоді ще студентом. Цей перший виступ його на поле громадської діяльності для його особисто був подією великої ваги, тією переломовою хвилиною, що кидає свій слід на ціле життя чоловіка і освітлює йому шлях до правдивої мети. Подія та коштувала йому не дешево: не мало довелося йому через неї крови й нервів попсувати, а за те вона дала українській нації визначного діяча, який увесь вік свій, не покладаючи рук, служив їй, придбавши тим собі певне місце в пантеоні діячів українського відродження.

От як малює нам суть поглядів того гуртка один із його членів, небіжчик Тадей Рильський. „Ці люде „хохломани“, вийшовши з української сполоченої шляхти та роблячи досліди над минувшиною місцевого життя й сучасними його потребами, дійшли до зрозуміння своєї національної солідарности з місцевою українською людністю і вважають інтереси його найближчими собі інтересами. За найголовнішу річ в своїй громадській діяльності вони вважають просвіту народню на його рідних основах, розвиток громадського життя, і в цьому напрямі працюють, роблячи це спокійно й систематично. На них нападаються (панько-шляхетські группи в правобічній Україні), обзиваючи їх погляди та діяльність національним одступництвом, але вони на це відповідають, що це тільки вихід на праву путь; що той, хто хоче справді бути користним для якого-небудь громадянства, не може лишатися в ролі колониста, що працює на користь метрополії, що уся їхня праця відповідає місцевим простонароднім інтересам, які вони беруть за вихідну точку увсіх своїх поглядах“ („Основа“, 1861, XI—XII, 99).

Не лехко прийшлося тому гурткові тоді. Те громадянство, якого вони зреклися, повстало на їх, сиплючи прокльони та обви-

Digitized by Google

нуваченя, а того й не хотів ніхто розуміти, як важко їм зважитись було на те „одступництво“, скільки треба було на те моральної відваги та прихильности до свого ідеалу та любови до покривдженого народу. Дорікали Антоновичеві чимало і в літературі, і це примусило його виступити з відомим символом своєї віри— „Моя исповѣдь“ („Основа“, 1862, I), який він опублікував, сподіваючись, що сим хоч „трохи, може, пособить цілій групі людей з'ясувати своє становище в південно-західньому краї“. Ось що він там між иншим каже:

„Да, г. Падалица (письменник шляхетського напряму, що обертався до Антоновича з друкованою полемикою і між иншим докоряв його за зрадництво), вы правы! Я перевертень, но вы не взяли во вниманіе одного обстоятельства, именно того, что слово „отступникъ“ само по себѣ не имѣетъ смысла, что для составленія себѣ понятія о лицѣ, къ которому приложенъ этотъ эпитетъ, надо знать, отъ какого именно дѣла человѣкъ отступился и къ какому присталъ,—иначе слово это лишено смысла—оно пустой звукъ. Дѣйствительно, вы правы. По волѣ судьбы, я родился на Украйнѣ шляхтичемъ, въ дѣтствѣ имѣлъ всѣ привычки паничей и долго раздѣлялъ всѣ сословныя и національныя предубѣжденія людей, въ кругу которихъ воспитывался. Но когда пришло для меня время самосознанія, я хладнокровно оцѣнилъ мое положеніе въ краѣ, я взвѣсилъ его недостатки, всѣ стремленія общества, среди котораго судьба меня поставила, и увидѣлъ, что его положеніе нравственно безвыходно, если оно не откажется отъ своего исключительного взгляда, отъ своихъ заносчивыхъ посягательствъ на край и его народность. Я увидѣлъ, что поляки-шляхтичи, живущіе въ южно-русскомъ краѣ, имѣетъ передъ судомъ собственной совѣсти только двѣ исходныя точки: или полюбить народъ, среди котораго они живутъ, проникнуться его интересами, возвратиться къ народности, когда-то покинутой ихъ предками, и неусыпнымъ трудомъ и любовью, по мѣрѣ силъ, вознаградить все зло, причиненное ими народу, вскормившему многія поколѣнія вельможныхъ колонистовъ, которому эти послѣдніе за потъ и кровь платили презрѣніемъ, ругательствами, неуваженіемъ его религіи, обычаевъ, нравственности, личности;—или же, если для этого не хватитъ нравственной силы, переселиться въ землю польскую, заселенную польскимъ народомъ, для того чтобъ не

Digitized by Google

прибавлять собой еще одной тунеядной личности, для того чтобъ наконецъ избавиться самому передъ собой отъ гнуснаго упрека въ томъ, что и я тоже колонистъ, тоже плантаторъ, что и я посредственно или непосредственно (что, впрочемъ, все равно,) питаюсь чужими трудами, заслоняю дорогу къ развитію народа, въ хату котораго я залѣзъ непрошенный, съ чуждыми ему стремленіями, что и я принадлежу къ лагерю, стремящемуся подавить народное развитіе туземцевъ, и что невинно раздѣляю отвѣтственность за ихъ дѣйствія. Конечно, я рѣшился на первое, потому что сколько ни былъ испорченъ шляхетскимъ воспитаніемъ, привычками и мечтами, мнѣ легче было съ ними разстаться, чѣмъ съ народомъ, среди котораго я выросъ, который я зналъ, котораго горестную судьбу я видѣлъ въ каждомъ селѣ, гдѣ только владѣла имъ шляхта,—изъ устъ котораго я слышалъ не одну печальную, раздирающую сердце пѣсню, не одно честное, дружественное слово (хоть я былъ и паничъ), не одну трагическую повѣсть объ истлѣвшей въ скорби и безплодномъ трудѣ жизни... который, словомъ, я полюбилъ больше своихъ шляхетскихъ привычекъ и своихъ мечтаній. Вамъ хорошо извѣстно, г. Падалица, и то, что прежде чѣмъ я рѣшился разстаться съ шляхтой и всѣмъ ея нравственнымъ достояніемъ, я испробовалъ всѣ пути примиренія; вы знаете и то, какъ были съ вашей стороны встрѣчены всѣ попытки уговорить вельможныхъ къ человѣческому обращенію съ крестьянами, къ заботѣ о просвѣщеніи народа, основанномъ на его собственныхъ національныхъ началахъ,—къ признанію южно-русскимъ, а не польскимъ того, что южно-русское, а не польское; вы были, вѣдь свидѣтелемъ, какъ подобныя мысли возбудили вначалѣ свистъ и смѣхъ, потомъ гнѣвъ и брань и, наконецъ, ложные доносы и намеки о коліивщинѣ. Послѣ этого конечно, оставалось или отречься отъ своей совѣсти, или оставить ваше общество;—я выбралъ второе и надѣюсь, что трудомъ и любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы признаютъ меня сыномъ своего народа, такъ какъ я все готовъ раздѣлить съ ними".

Я навмисне подав чималий витяг з цеї сповіді, бо вона нам дає ясно зрозуміти, які мотиви керували молодим Антоновичем та його товариством, коли вони рішуче одсахнулася од польсько-шляхетського табору і стали в лави українських діячів... З неї ж ми

Digitized by Google

бачимо, що молодечі сподіванки В. Б. на те, що Україна колись може оддячить йому за невпинну працю на користь українському людові, не зрадили його, і імя Володимира Боніфатовича записане назавжди на скрижалях мученицької долі українського народу.

В. Б. згадує в своїй „Исповѣди“ про те, що його „єретицькі“ думки викликали нарешті брехливі доноси й натякання на колівщину; а крім того відомо, що трохи згодом, незабаром після польського повстання, видано було у Вильні брошюру одного з обрусителів південно-західного краю, у якій він каже, що шляхта польська на судових допитах свідчила, ніби то вони пристали до повстання через те, чо боялися хлопоманів, Антоновича та Рильського, які хотіли підбурити народ та перерізати їх, дворян. Ми вже тільки що бачили, через що властиво польська шляхта важким духом на Антоновича дихала та вигадувала на нього усе, що тілько вигадати може сліпа злоба та безсила помста, одначе ці брехні та доноси тяжко відбивалося на Антоновичеві й довго були причиною великих неприємностей для його самого, і для всіх тих, що так, як і він, думали й робили. Крім усяких набріхувань та поклепів в літературі та прессі, розлючене панство вживало проти їх ще й більш радикальних заходів. Пригадую, з оповідань самого В. Б., такий епізод.

Шляхетно-польське „дворянство“ перед повстанням мало право вибірати своїх людей на де-які уряди адміністративні та судові. З'їхавшися в-останнє на дворянські вибори (р. 1860), воно покликало до суду шляхетського—Антоновича й де-кого з його товаришів, маючи в руках дуже великої, як їй здавалося, ваги документ—власноручний листок—програму, profession de foi, того гуртка, чи взагалі тих людей, що разом з Антоновичем одстали од польсько-шляхетського громадянства та пристали до українства. В листку тому, як на наші часи, були дуже звичайні речі: говорилося про толеранцію до всякої віри, до всяких націй, про те, що українці повинні мати право на істнування нарівні з иншими національностями,—одне слово, те, що ми бачимо в „исповѣди“ Антоновича. Але в цій невинній програмці шляхта побачила велику небезпеку для себе і взагалі для спокою в країні. І от привідцю (Антоновича), разом з иншими людьми його гурту, покликано до шляхетського суду, обвинувачуючи їх в „атеїзмі“ та знищенню польської нації. Та судді ті такі вбогі на розум були,

Digitized by Google

що збити їхні обвинувачення не великих заходів потребувало. Посилаючись на текст програми, що була в руках у суддів, Антонович усі накручування розпорошив, хоч як панове судді намагалися цілком ясні слова на щось злочинне повернути. Серед суддів був один учений чоловік—Бобровський, який прямо сказав, що він навіть дивується з того, який напрям узяла судова комісія. Антоновича виправдано, але під умовою, що зречеться усього того, що написав у програмі. Певна річ, на це він не пристав. „В такому разі,—заявили судді,—вас чекає багато неприємностей!" „Що ж,—буду терпіти!"—одповів на це Антонович.

І справді, не багато минуло часу, як на Антоновича, як з мішка, посипалися доноси. Антоновнч тоді (року 1860) був учителем, на посаді на-пів коронній, на-пів приватній (кандидатом-педагогом по латині в 1-й гімназії). Про доноси на себе довідався він аж ад свого начальства, куратора, відомого Миколи Пирогова. „Що ви таке наробили десь там, їздячи по селах, що на Вас стільки доносів вже єсть?" (А доносів було не трохи, не багато—аж 43). Вас обвинувачують, що Ви різанину Поляків проповідуєте, та инше!" Антонович розповів йому всю справу, через що його особою шляхетство так пильно цікавиться. Дійсно, при кінці 50-тих років, ще як Антонович та Рильський студентами були, то кожного літа, скоро скінчаться в університеті виклади, звичайно в місяці квітні, купували вони гуртом (утрох, вчотирьох) конячку та воза й об'їздили українські села—спеціально з етнографічною метою, щоб на власні очі побачити життя селян, мало відоме їм, вихованим були в шляхетських родинах. За кілька таких подорожів вони об'їхали Київщину, Поділля та Волинь, частину Бесарабії, Катеринославщини, Харьківщини та Херсонщини і справді нічого на думці не мали, крім близчого обзнакомлення з життям та побутом українського селянства. Отсі от подорожування й були сілью в оці шляхті, і вона без найменшого вагання вигадувала, що тільки могла постачити їм багата їхня фантазія: і підбурювання селян, і проповідування різанини на поляків, і знищення католицької та й усякої взагалі віри, і т. и. Усім тим обвинуваченням дано, як то кажуть, „законний ход". Антоновича і ще 17 осіб покликано в спеціальну комісію, цим разом не шляхетську вже, а просто жандарську. Головою тії ко-

Digitized by Google

мисії був такий собі Андрієвський [1]). Цей Андрієвський, треба признати, був чоловік людяний і, ставлячи запитання, уважно вислухував і записував те, що одповідано йому, не чіпляючись до людини з доброго дива. Зовсім инакше поводився другий член комисії жандар Грибовський (поляк), який через кожних кілька хвилин стереотипно додавав: „а все-таки, щò ви не кажіть,—я вам не вірю: ви таки проповідували різанину, а тепер викручуетесь!“ А то ще один із членів комисії ще на хитріші способи брався: коли Антонович давав одповіді, він раптово перебивав його і зненацька запитував: „а хто у вас предсідателем був?“ Тобто несподівано спіймати хотів... Антонович мусів попросити голову комисії, щоб той заборонив цим занадто цікавим добродіям перебивати його та заважати йому тоді, як він обдумує відповіді на поставлені запитання. А запитань тих було мабудь не трохи, коли допитувались його з 10 години ранку та аж до ночі. Коли Андрієвський узявся нарешті до того, щоб з-вести до-купи увесь матеріал, то побачив, що з цієї справи нічого не можна витягти й залишив її. Антоновича проте віддано під догляд поліції.

Як відбивався на Антоновичеві догляд той—про це може свідчити такий випадок. Одного разу Антонович та Рильський поїхали до товариша свого на село на кілька день. Не встигли вони туди прибути, як уже пристав довідався про них і, ніби за якоюсь дрібненькою справою, з'явився до того добродія, що в його вони гостювали. Приїхав та й сидить... Куди гості, туди і він за ними. Бачать гості, що неперèливки,—кажуть хазяйнові, що завтра мають вже назад їхати „А, їдете? то й добре!“—додає пристав, і заспокоюється. Через якийсь час довелося Антоновичеві бути у одного знайомого лікаря, а до того лікаря вчащав той пристав, і не знаючи про знайомість лікаря з Антоновичем, росповів йому про свою пригоду. „Маєте, одібрав я звістку, що в село Х. приїхало два революціонери... Я вже знаю, щò то за люде!... Узяв 10 поліцейських, приїхав туди, сховав їх у повітці, а сам пішов до хати, щоб їх арештувати. І уявіть собі, щò я побачив? Я сподівався стрінути людей здорових, грубих, а бачу—один ле-

[1]) Здається, той самий Марк Андрієвський, чиновникъ генер.-губернатора Васильчикова, який р. 1859 розбірав справу про Шевченка (по доносу панків, що ніби Ш. „богохульствовав“) і виправдав його.

Digitized by Google

жить на ліжку й труситься (Рильський був тоді хворий і справді лежав на ліжку, укритий кожухом, бо його трясла пропасниця), а другий—малого зросту, тихо говорить і ввічливо поводиться!"

Серед таких обставин довелося розпочати громадську й наукову діяльність В. Б. Антоновичеви. Досить сказати, що за перші три роки після віддання його під поліційний догляд, його тягано аж 12 раз на допоти. В ці прикрі для нього особисто часи в київській „Коммиссіи для разбора древнихъ актовъ" браковало людини, яка б керувала роботою комисії. Проф. Іванішев, що був головним редактором її видань, виїхав у Варшаву, і М. Юзефович, голова комисії, звернувся до В. Б., про якого він чув, як про людину талановиту, працьовиту і до такої роботи здатну. Він ото й покликав В. Б-ча в комисію, і літ із 6 чи з 7 його вже не чіпали, бо Юзефович, який тоді велику силу мав, умів усякі гострі стріли на В. Б. на бік одвернути. Так було аж до часу, на початку 70 років, коли Антонович, разом з иншими, заходився коло заснования „Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Географическаго Общества", що, під прапором етнографії, мало на меті з'єднати до наукової роботи всі українські сили.

Але попереду нїж про це оповідати, вернуся ще раз до часів студентства В. Б. Антоновича, щоб коротенько переказати те, що довелося мені чути про участь його в першій студентській українській організації. Засновано її було при кінці п'ятьдесятих років, і спершу до неї пристало не більше як з 6—7 чоловіка. Цікаво буде довідатися, як вона засновувалася. Прочули якось Антонович та Рильський, що в інтернаті університетському єсть один чудний чоловік—Микола Ковалевський (не Мих. Вас., що після відомий був своїми зносинами з Драгомановим, а инший), який, була поголоска, об'являє себе українським імператором. Розшукали цього оригінала. Певна річ, ніяким імператором він себе не об'являв, а був просто свідомий українець, чи, як тоді казали, „українофил": він домагався, щоб була українська школа, українське урядування (автономія) і т. и. Згодом почули, що єсть в тому ж таки інтернаті ще якийсь Панченко, про якого слава пішла скрізь, що коли до нього прийшли з села прості мужики, його батько та мати, то він з великою пошаною їх зустрів, свого мужицького роду не соромлючись. Приєднали до гурту і Панченка. Далі пристав до його ще студент Пантюхов (живий ще й те-

Digitized by Google

пер), Ященко,—от і склався студентський гурток, який незабаром так розрісся, що налічував 300—400 чоловіка. Були в тому гурті і Драгоманов, і П. Житецький, і Білозерський, і Єфименко й Чубинський; українська громада у Київі зросла так на силах, як ніколи, навіть опісля. Але вже року 1862 почався занепад. Тоді вислано в Архангельщину Чубинського, де-хто з громадян притаївся, боячись репресій, інші скінчили університет і розійшлись по світах, по посадах усяких поосідали,—лишився знову невеликий гурт людей, мало чим більший од первістного. До того ж трапилася ще сумна пригода і в середині громади: скарбівничий В. Юзефович (син Мяхайла), прибравши до рук громадську кассу, кудись із нею зник. Пропали усі кошти громадські—рублів може 400—500, що як на ті часи і для таких людей незаможніх, з яких складалася громада, був гріш не аби-який. Через брак грошей мусили спинитися усякі справи громадські. А як тяжко збивалася копійка до копійки, щоб громадську кассу побільшити, можна бачити хоча з того, що В. Антонович, який мав славу доброго цирюльника, стриг і голив товаришів і з кожного брав по 3 коп. в громадську кассу, а на иншого, як дуже вже патлатий був, то ще й додатковий податок накладали.

Ця студентська громада, в якій В. Б. безперечно грав визначну ролю, для української справи дуже у великій послузі стала. Вже досить того, що вона виховала в своєму гурті багато відомих українських діячів,—як ото вище згадані,—що поставили вперше на науковий ґрунт українське питання і значно поглубили його та назначили стежки, якими вже дальшим поколінням лекше було йти.

До громади київської зверталися часом українці і з инших міст. Так при кінці р. 1862 приїздив і бував у громаді Куліш, на якого тоді молодь прямо таки молилася, але він під час свого приїзду розчарував усих. Почалося з того, що він став лаяти Білозерського, що з того, мовляв, і редактор нездатній, і що „Основу“ треба припинити та розпочати діло на-ново, засновавши новий журнал. На це йому одповідали цілком раціонально, що поки немає нового журналу, не можна кидати того, що вже есть, а В. Б. не вдержався і закинув йому згаряча, що це, мовляв, не гарно поводитися так з своїми приятелями. „У мене друзів немає: у мене всі або вороги, або „захребетники!“—одказав на це Куліш“.

Digitized by Google

Окрім наукової праці, дуже продуктивної й цінної, яку провадили члени громади, де-які з них, як В. Б., В. Беренштам та инші, працювали і практично—по „воскресних школах", яких у Київі заведено було аж кілька. Між иншим вони завели були, так звану, 7-класну школу, де вчили по українськи; инші члени працювали по недільних школах, де теж учили українською мовою.—Усе це не могло, певна річ, таємницею бути для тих, кому не слід було про тее знати, а особливо, коли ще де-хто, як напр., В. Б., був і під доглядом поліції.

Особливо ж прикрі часи для усього громадянства, і для В. Антоновича спеціяльно, настали після польського повстання, після того, як Каткову та товариству його поталанило видати і щасливо „пустити в оборот" український „сепаратизм", і цю дуже зручну етикетку наліплювати кожному українцеві, який більшменш отверто заявить себе діяльним українцем. Розуміється, усіх „основян", (що брали участь в журналі „Основа", яка перестала виходити з кінцем р. 1862), а між ними і д. Антоновича, зачислено було до людей вельми небезпечних, „сепаратистів", що тільки й думки мають, щоб одірватися од Россії... До старих обвинувачувачень та переслідувань В. Антоновича за відступництво од польської нації, тепер ще прилучається нове обвинувачення, вигадане тими, кому з тієї вигадки могла якась користь статися... Очевидно, що про якусь ширшу, показніщу громадську діяльність годі вже йому було й думати—лишилося одно поле, на якому можна було працювати—поле науки. І В. Антонович виявляє надзвичайно велику продуктивність, обдаровуючи українське громадянство вельми цінними історичними працями, збогачуючи небагату українську історичну науку вельми коштовними працями, які і зараз, і багато літ ще згодом матимуть першорядне значіння. За двадцять літ редакторства в „Комиссіи для разбора древнихъ актовъ" В. Антонович видав 13 великих томів Архива Юго-Западной Россіи (а всіх за 50 літ істнования Комиссії вийшло лишень 25), і з цих тринадцяти—7 його власного видання, а 2 видано із його збірок ним же пізніше. Та крім такої живої і плодовитої участи у виданню „Архива", В. Антонович зредагував також три окремих видання цієї ж Комиссії—збірники літописів. До кожного тому „Архива" долучено розвідку на підставі того матеріялу, який в ньому міститься. Таким чином, за час свого редагування, Анто-

Digitized by Google

нович написав 7 коштовних праць, які хронологично ідуть так: „Изслѣдованіе о козачествѣ по актамъ 1500—1648“ (1862—3), 2) „О происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ юго-запад. Россіи (1867); 3) „Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра“ (1868),—за цю працю дістав він степінь магістра „русской“ исторіи, 4) „Изслѣдованіе о городахъ въ юго-западной Руси (1869), 5) „Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVIII в.“ (1870); 6) „Акты объ уніи и состояніи православной церкви съ половины XVII в.“ (1871); 7) „Изслѣдованіе о гайдамачествѣ“ (1876). Пізніше багато, аж р. 1902, В. Антонович написав ще розвідку до тому „Архиву“ з актами „О мнимомъ крестьянскомъ возстаніи въ юго-западномъ краѣ въ 1789 года.“

Але працюючи въ „Комиссіи“, В. Антонович не обмежувався тільки студіюванням архивних джерел. Рівночасно він брав участь по всяких наукових виданнях, містячи праці історичні, археологичні та етнографичні, напр., в „Запискахъ“ і „Трудахъ ю.-з. Отдѣла Географ. Общества“, „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“, „Кіевской Старинѣ“, „Кіевлянинѣ“ (під редакц. Шульгина), „Древностяхъ Москов.-Археол. Общества“, „Трудахъ“ археологичних та антропологичних з'їздів, „Чтеніяхъ Общества Нестора Лѣтописца,“—якого навіть головою він був не один год,—„Кіев.-Губ. Вѣдомостяхъ“ та инш. Найвидатнішою працею з тих давніших часів була „Очеркъ исторіи великаго княжества литовскаго“ (1877), за яку він здобув степінь доктора „русской исторіи“. Праця ся виходить по-за межі української історії власне через те, що доведено її лишень до смерти Ольгерда, і дальшої частини, до Люблинської унії, йому так і не довелося написати.

Тоді ж таки, на початку наукової своєї діяльности, В. Антонович почав займатися й археольогією, якої дослідник давніх часів—передісторичних та князівских—не міг обминути. Особливий інтерес до археольогії прокидається у В. Антоновича на початку р. 1870-их, і р. 1871 він уже виступає в Петербурзі на II археольогичному з'їзді з рефератом про українські могили (кургани). З того часу ні один археольогичний з'їзд, особливо як що він відбувався на території України, не минав без того, щоб В. Антонович не узяв в ньому найжвавішої участи. Але крім участи в з'їздах, В. Антович публіковав багато розвідок, статтів та замі-

Digitized by Google

ток по всяких инших періодичних виданнях на підставі численних своїх розкопів та обслідования иншого археольогичного матеріяла, що дотикається України, але аж до кінця 80 рр. він лишень збірає матеріял, який використав пізніше в солідних розвідках (згадаймо хоча б археолог. карти Київщини та Волині) і тими працями своїми посунув науку археольогії української так, як ніхто инший до нього і ніхто досі після нього. Власне кажучи, до Антоновича української археології, як науки, не істновало зовсім; були лишень скромні спроби, почавши з митропол. Євгенія, Фундуклея, Іванішева, Максимовича, але про ширше обзнайомлення з роскиданим скрізь матеріялам, про якусь классіфікацію його, та про можливість через те в ширшій мірі користуватися ним для історичних праць—не могло бути й мови. Д. Антоновичеви довелося самому прокладати стежки на цьому непочатому полі, і заслуга його і тут величезна: його працею українська археольогія зайняла серед инших галузей науки в Россії поважане місце, а для дальших дослідників української старовини одкрито нові перспективи.

Не можна також поминути видатної праці д. Антоновича історико-етнографичної, зробленої їм разом з Драгомановим,—„Историческія пѣсни украинскаго народа“,—яку критика і громадянство високо оцінували та яка й зараз, через 30 літ після написання, має таку саме велику ціну.

Я зазначив тільки найголовніщі,—можна сказати, епохальні—моменти наукової діяльности В. Антоновича, не згадуючи про численні вельми цінні инші праці історичні та археольогичні. Можна лишень дивуватися з надзвичайної працьовитости та продуктивности В. Антоновича, не зважаючи на ті обставини, які дуже не сприяли взагалі якій небудь праці та часом загрожували навіть спокоєви та пробуванню Антоновича в рідному культурному осередкови України... Варто лишень взяти на увагу, що досить було попасти в неласку, напр., якомусь генерал-губернаторові Черткову, що правив Україною в другій половині 70-рр., і ніякі наукові, хоча б і всесвітні заслуги—нічого не поможуть.

Цей „муж доблестний“ зробив собі чималий список людей, так званих „українофилів“, і як породу людську вельми, на його погляд, шкодливу, поклав собі викорінити в своєму „князівстві“. А щоб справа була цікавіша, сполучив усих „українофилів“ в

Digitized by Google

одну купу, вигадав „Коммунистическое сообщество“ в Київі і заходився його винищувати. Усе, що тільки якийсь шпиг вигадував, чи почув щось п'яте через десяте, усе те списувалося до-купи, на підставі тих матеріялів укладалася цікава біографія данної особи й заводилася в не менш цікаву книгу—так званий „Политическій романъ“. В тому „романі“ кожна дієва особа, чи то пак—герой, мали свою „главу“, і Володимерові Боніфатовичу невідомі автори, спільними силами, присвятили главу на три картки. Роман той мав ще ту познаку, що кінець кожної „глави“ в ньому бував звичайно сумний. Такого кінця мало не зазнав і В. Б. Антонович.

Одного разу куратор округа, також на прізвище Антонович, тільки генерал, кличе В. Б. до себе й заявляє, що так і так: прикра, мовляв, річ,—генерал Чертков просить його скинути з посади приват-доцента Антоновича. „Правда,—я цього зробити не маю права, бо це компетенція міністра. Але хиба од того вам буде легше?“ Почали міркувати, що його діяти. Куратор порадив В. Б. поїхати до Черткова, дозволивши сказати, що це він прирадив йому завітати до нього. В. Б. поїхав. Чертков сидів в кабінеті за столом, але, почувши, хто й за яким ділом приїхав, схопився з місця й почав ходити по хаті,—на те, певне, щоб не довелося попросити В. Б. сідати. „Ваша особа мені надоїла!“...—„Я тому не винен“.—„Ви робите паганий вплив на молодь! А найбільша ваша провина та, що Вас не спіймаєш ні на чому!“—На це В. Б. одповів так, що, коли немає на чому ловити, то не диво, що й не вловлено. „Ну, ми з вами ні до чого не добалакаємось!“—і на тому авдієнція скінчилася.

Всю цю розмову В. Б. переказав куратореві. „Знаєте що? Йому (Черткову), очевидно, не бажано Вас бачити перед очима... Ви ще ніколи не були за кордоном?“—„Ні!“—„То їдьте на год за кордон,—я Вам і відпустку дам!“...

Бувши людиною живою, громадською, В. Б. Антонович був не сухим лишень кабінетним ученим, для якого сучасне життя не цікаве, але раз-у-раз брав участь у всяких визначних поліях громадського життя, скільки воно дотикалося українства, ніколи не ухиляючись од громадської роботи ні за-молоду, ні навіть останніми роками, хиба вже тоді тільки, як недуга примусила його пильнувати власного здоровля й залишити мало не всяку діяльність

Digitized by Google

громадську й наукову. Що В. Б. був діяльним членом студентської організації, яка згодом перетворилася в так звану „Стару громаду", про це вже у нас була мова. Про один епізод з громадської діяльности В. Б. видруковано недавно документ в журналі „Былое" [1]), де поміщено витяг з досліду („дознанія") Київської жандармерії з 9 січня 1879 р. Як звичайно, в таких документах, зачерпнутих з каламутних джерел—з усяких непевних звісток, зібраних шпигами,—помішано крихту правди з чистісінькими вигадками. В тому „донесеніи" оповідається, що в другій половині грудня р. 1878 щось із 15 осіб, відомих з своїх противоурядових, „конституційних" поглядів, що-дня збірались в одному будинку на Подолі. На ці збори запрошувано заступників усяких соціяльно-революційних партій, між иншим проф. Київського університету Антоновича, учителів Київської військової гімназії Павла Житецького і Беренштама та инш., які приходили, щоб обстоювати свої теорії проти пропозиції „конституціоналистів" разом виступати в напрямі конституції... З'їзд группи конституціоналистів складався переважно з земців, серед яких переважали Чернигівські земці, а серед них особливо визначався якийсь Лінденс чи Ліндес"... Правда в цьому тільки те, що справді у Київі на Подолі (в будинку графині Паніної, додам од себе) збірався при кінці р. 1878 з'їзд земців конституціоналистів, серед яких був і Ліндфорс (з Чернигівщині), Петрункевич та инші. В. Антонович, П. Житецький та В. Беренштам були там представниками Київської української громади, якій хиба тільки жандарми могли закинути обвинувачення в революційності, і радилися про спільну роботу і про план діяльности, в якій би взяли участь і українці. Та на тих нарадах ні до чого сталого не договорилися та так і роз'їхалися.

До речі сказати, що до Київської громади в ті часи, коли громадянство було прокинулось і сподівалося, що от-от незабаром настане зміна політичного ладу в Россії, вдавалися й инші російські організації,—між иншим і відома „Земля і Воля". Представником од неї для пересправ з Київською громадою тодішньою був д. Козлов (згодом профессор філософії в Київському універ-

[1]) 1906, № 4, стр. 309.

Digitized by Google

ситеті), але, коли В. Б., балакаючи з ним, запитав його, який погляд землевольці мають на справу української автономії, то д. Козлов одказав: „мы этого не потерпимъ“. Певно, що пересправи на тому урвалися.

Взагалі тяжко було б перелічити усі ті визначніші навіть громадські події та справи, в яких більшу чи меншу участь брав В. Б-ич. Можна тільки з певністю сказати, що ніяка мабуть справа, коли тільки вона була чимсь важна або доторкалася якогось більшого гуртка українців, не минала без того, щоб в їй не брав участи, не дав допомоги чи поради В. Б-ич, і завжде з надзвичайною скромністю, ніколи не висовуючи своєї особи наперед. Пригадую, що, коли ми, студенти, попросимо бувало його дати і свій підпис під якоюсь адресою, то В. Б. завжде підпишеться десь у куточку, позад усіх... Коли треба було зібратися гурткові людей, чи то щоб в невеликому товаристві одсвяткувати роковини смерти Шевченка, чи так зійтися „в клуб“, послухати якогось реферата, поспівати та послухати музйки, і коли не доведеться урядити вечірку десь в иншому місці, то зараз до В. Б-ча, і він не тільки не зрікається бувало перетерпіти увесь той клопіт в своїй хаті, але ще й бере живу участь в „клубові“... Попросить, знов, гурток якийсь, щоб прочитати для нього лекцію,—чи з історії, чи з етнографії, чи археольогії (останню, звичайно, показуючи збірку археологичну в університетському Музеї), і В. Б-ич завжде охоче згодиться на те, а часом то читає цілу серію лекцій з якої-небудь парости знання, не вважаючи на неприемности для себе з боку поліції, яка всякі більші збори, звичайно, переслідовала і часом то й до протоколу винуватців заводила. З такої серії лекцій, читаних приватно, склався і единий до останніх часів нарис історії козаччини „Бесіди про часи козацькі“, записаний слухачами і виданий в Чернівцях. Коли під час XI археольогичного з'їзду сталася голосна ганебна подія—заборона галицьким ученим викладати на з'їзді праці свої мовою українською, хоча галичан попереду було покликано,—В. Б. узяв участь в полемиці, в обороні українства, і виступив в „Кіевской Старинѣ“ з статею, в якій виявив закулісні ходи усяких темних сил, як от Флоринський та инші, і разом з тим дуже влучно з поважною аргументацією збив усі доводи contra—того ж таки проф. Фло-

Digitized by Google

ринського, що почав був кампанію проти українства в Пихновому органі „Кіевлянинѣ“.

Як людина „духа жива“,—не мертвий, сухий дослідник, що по-за науковою працею своєю нічого не чує й не бачить, а особа з молодечою душею, що реагує на кожен прояв громадського політичного життя, В. Б-ич завжде стояв і стоїть в курсі кожної громадської справи й має вироблений, ясний погляд на неї. Найбільше цікавився й цікавиться він справами українськими. Тим то, на протязі усієї своєї високо користної й довголітньої діяльности науково-громадської (бо розрізнити їх в його особі ніяк не можна), В. Б-ич був тим осередком, до якого горнулися усі верстви українського громадянства, і старші й молодші покоління, і для всіх він був, як людина досвідчена і з ясним розумом, найкращим і щирим порадником, добрим товаришем, поважаним та люблєним учителем. Хто до таких літ зберіг у собі ясність і чистоту поглядів, не схибивши на бік в протязі 45-літньої праці, хто до 70-ти літ доніс у собі ті самі чуття, які за-молоду його порушали, ту саму щирість, привітність і прихильність до усього, що торкається розвою української справи—хто усього того додержав і бачить на власні очі тепер добрі жнива на ниві, яку так тяжко доводилося орати, часом без найменьшої надії на добрі наслідки од того,—той, оглянувши пройдений шлях, повинен зазнати щасливих хвилин, свідомий того, що життя не даремно минуло... Це найвища потіха для чоловіка з громадським минулим і на неї певне право має наш поважаний ювилят...

В. Доманицький.

Digitized by Google

За тридцять п'ять літ.

... А я, брате,
Таки буду сподіватись.
Таки буду виглядати—
Серцю жалю завдавати...
Т. Г. Шевченко.

Проволікши по світах більш тридцятка років актьорське напів-циганське життя, оббиваючи в кожнім *„тимчасовім пристановищі“* пороги губернаторських та квартально-участкових „пріемныхъ“, я що-разу мусив сціплювати міцно вуста, силкуючись усе присунутись ближче хоч на один ступінь до тії рисочки світла, що й зараз миготить ген там у далечині на затуманенім небосхилі незмірного простору... Трепочучи тонісенькими голочками ясного проміння, мов метелик крильцями, та рисочка то спалахує передо мною, то згасає, бо лихі вороги з усії сили потужуються замуровать її непроломною стіною-муром... Ох, ще ж так недавнечко линув я до неї на крилах палких прудконогих дум і мрій, і раптом „мов негода минула молодість моя“, і я вже ледве-ледве посовуюсь до неї, шепочучи: „жив Бог—жива душа!“...

Мало не тридцять три роки вичовгував я помости ріжних конів—від театральних до балаганних, служачи театрові „проплаканого народу“, права якого на самостійний духовий розвиток давно признали за ним усі вчені й академії „гнилого“ Заходу, всі історики й етнографи; а люті вороги таки напотужують „усі втори“, щоб „злить всі річки в одне море“, хоч би й проти гори. Багато разів цілим хором, з проводирями ріжної шерсти, затинали вони вже й „со святими упокой“. А „Курилка“, мов на злість: *жив та й жив!...*

Служив я вірою і правдою—хоч, може, иноді й помилявся і спотикався, бо той тільки не помиляється, хто нічого не робе, той не спотикається, хто ніколи не ходе,—тому театрові, неве-

Digitized by Google

личкий репертуар якого півстоліттями не сходив з кону і своєю невміручістю не раз доводив до одчаю й жаху „гробокопателів“, що ніяк не діждуться „панахидних“ пиріжків та „колива“...

***

Оце ніби прийшла й моя черга розверсти уста, не здержуючи вже на-далі слова за зубами, бо йому там стало тісно, не замовчуючи на-далі того, що мусить бути вимовлене прилюдно, перед усим почесним суспільством...

Почав я служити рідному театрові на 32 році життя. Раніш прийнявся був за вчення, але не за великим клопотом заотòсилось діло: грошей не стачило на вчення і я, пробувши всього два роки вільним слухачем в університеті, мусив піти на державну службу і поступити в Бобринецький земський суд.

В 60-х роках закутнє провінціяльне чиновництво в часи вільні від протирання казенних крісел у судах, протирало з неменшим поспіхом хатні—за „зеленим полем“. Дрібнота ж, пописавши папери від 8 годин ранку до 2-х, та від 4 до 6 або 7, улітку,—збіралась на плацу, за „присутственными мѣстами“ і грала в м'яча, в орлянку, в тарана, в перевоза, а зімою збавляла ночі по трахтирах, за більярдом та за чаркою і, допившись иноді „до скла“, не тямлючи себе, верталась додому і прокидалась другого дня в чаду, в хмілю, з підбитими очима, з подряпаними пиками... Траплялось і мені не раз попадати в цей крутінь... Одне тільки й відволікало мене від його,—це аматорські спектаклі, що нарешті захопили мене цілком усього. Я певен, що ніщо инше, як ці спектаклі, вирятували мене від тії стихійної хвилі безупинного піяцтва, яка багатьох захлеснула без воротття навіки.

Перші спектаклі в Бобринці почалися з того, що туди якось ненароком заїхала пара голоднох актьорів, та ще й до того обоє вони слабували на сухоти. Вони обернулись до моєї матері, щоб акомпанувала їм в якихось двох водевилях; вона, ли-

Digitized by Google

бонь, була чи не єдиная піанистка, що могла добрати з голосу акомпанімент. Таким побитом у Бобринці, відколи він істнує, відбувся перший спектакль. Біля тієї нещасної пари потроху згуртувався гурток аматорів, на чолі з моєю матір'ю, що заміняла їм оркестр, а нарешті почала виступати й сама з великим поспіхом у комічних ролях.

Одначе не всім бобринчанам припала до смаку ця забавка. Канцеляристи-піяки за те, що мати відбила від їх гурту скількохсь юнаків та приохотила до грання—вимазали дьогтем ворота моїй бабусі, у котрої моя мати жила. Бабуся спершу прокляла мою матір, прокляла і актьорів і всіх аматорів; а нарешті, переконавшись, що добре робить людям таки слід, а найпаче, як побачила своїми очима нужденну пару, яка була тільки із шкурки та кісток,—гірко просльозилась над їх долею і промовила: „хай не тільки ворота, а й дах вимажуть, матері їх рябий біс!"...

На каникулах, приїхавши з університету, я також приймав участь у спектаклях заїзжої пари. На других каникулах я вже тії пари не застав, чи вона померла, чи куди виїхала—не пам'ятаю.

Коли я осівся на службі в Бобринці, то через недовгий час сам став на чолі аматорських спектаклів.

Бобринець колись був місцем заслання політичних і в мої часи заслано було туди О. Я. Конїського, з яким я познайомився і учащав що-дня до нього... [1]) Скоро його було переведено, либонь, у Київ; а я перевівся на службу в Єлисавет. В Єлисаветі спектаклі пішли далеко краще, та й театр там був не то що в Бобринці, де містилося у мізернім помешканні публіки чоловіка 40—45...

Прослуживши на державній службі дев'ять років і бувши вже секретарем Бобринецької городської думи, я, як кажуть, покинув „печене й варене", подав в одставку, переїхав в Одесу, де й дебютував у народнім театрі графів Моркових і Чернишова—в ролі Стецька („Сватання на Гончарівці") 13-го ноября 1871 року.

---

[1]) А ще раніш, під час Севастопольської війни, в Бобринці були на засланні Мусин-Пушкин та Бестужев-Рюмин.

Digitized by Google

Український театр тоді був при „останнім іздиханії", тільки ще де-не-де аматори инколи грали раз на рік „Наталку Полтавку" або „Назара Стодолю", як от: в Олександрії, в Єлисаветі, в Херсоні. Справжні ж труппи нехтували ним і самі актьори з українськими прізвищами поховались за псевдоніми, то за *ових* та за *евих*... Михайловський, колись український актьор, перелущився в Базарова, Лашко—в Лашкова, Петренко—в Петренкова... Мені навіть не довелось бачити ні жодного артиста з видатних українських артистів, як, наприклад, Щепкина, Соленика.

Одним із останніх могиканів-актьорів українців був якийсь Нечай. Бачив я його в 60-х роках на кону в Єлисаветі, в ролі Самійла, у водевілі Ващенка-Захарченка: „Іди, жінко, в салдати!"

Комізм цього артиста був у патяканні. В житті, звичайно, трапляються „дурноляпи", тільки не такі, яких удавав Нечай. Великого сміху наробила його довжелезна, завдовжки з аршин шапка, вся із шкуратяних шматків ріжної масти: білої, сивої, чорної, рудої, червоної... Там були клаптики: заячої шкурки, лисичої, вовчої, телячої, козиної, овечої, верблюжої, свинячої, кошечої, собачої... Нечай звав її *„писанкою в сорок клинців"*.

Оце і вся вбога устна історія замершого українського театру, ото ж і всіх українських артистів, яких довелось мені бачити і про яких довелось чути.

***

Дебют мій обставлений був „безсловесними персонажами" російського репертуару, з помішником декоратора та машиністом, які ще не встигли обмосковитись через малограмотність, що зашкодила їм прорватись із-за лаштунків на кон, не давши подужати таких слів як: *сѣ нами, сѣ вами, сѣ тѣми, сѣ другими,*— все в їх акценті чулося *ы;* та ще до того й „гекали" здорово...

Тільки одна російська артистка Виноградова, що зросла в труппі Зелинського, не забула ще мови й була на своїм місці. Останні виконавці не грали, а партачили... Але на нашім базарі й такий крам був годящий, як то кажуть: „для хохлов і такий бог бряде"...

Digitized by Google

Так-сяк днів за три п'єсу наладили, і дебют був такий добрий, що після спектакля мене умовили, не виходячи в театру, підписати контракт. Як новака і безрепертуарного, мене прийнято на 175 карб. в місяць, плата, як на тодішні ціни надто велика.

Комплект виконавців потроху поповнявся з аматорів-студентів та семинаристів, яким не вільно було брати участь частіш одного разу на тиждень, а тим часом режисьорові здавалося, що я мало занятий, і він накидав мені ролі россійські, з однії репетиції, і я „звонко" провалював їх; славу, яку придбав я українськими ролями, россійськими занедбав. Тільки на другий сезон почав я спинатись на ноги і в россійськім репертуарі.

Із жіноцтва найтрудніш було здобути аматорок. Опріч дочки П. І. Ніщинського, що ще тоді була підлітком і вчилась, більш я нікого не пам'ятаю з одеситок; всі вони цурались своєї мови... Та й часи тоді ще були не ті, що зараз: жіноцтво жахалося кону і знайомства з актрисами не запобігало. Хоча в Одесі й був тоді український гурток, але й і він рятував Україну більш *московською мовою.*

Россійські „козирні" артисти, окрім не дуже багатьох, дивились на український репертуар з іронією, з усмішкою; другорядні ж каркали, хіхікали або гадючили... Один з заядлих перекінчиків (сказано ж: „нема лютішого ворога, як хатній"!...) завжди виспівував вірш власного твору, на мотив „сонце низенько":

„Нічого не понимаю,
В носі пальцем ковиряю"...

І третьорядні артисти реготали що-разу до кольки, до корчів!... Друзів я між москалями не знайшов, через що з кожним сезоном все дужче почував себе одиноким...

Прослужив я в Одесі мало не три зімових сезони, виїзжаючи на літо з товариством поблизу від Одеси—в Аккерман, наприклад... Звичайно, що за такий довгий час довелось переставити разів по п'ятнадцять кожну п'єсу тодішнього убогого репертуару, і він вже не цікавив публіку. І почались присікування з боку антрепризи. Тоді вже не Моркових була антреприза: після несподіваної смерти Чернишова вона не сподівано перейшла до содержателя цирка—Сура, а потім до Милославського. Ми-

Digitized by Google

лославський занехаяв ідею Чернишова, що дбав про народній театр: він почав перелицьовувати труппу на опереточну і сам, бувши трагиком, почав виступать в Менелаї („Елена Прекрасна“), в Юпитері („Орфей в аду“) і т. д. Звелів мені грати Орфея з двох репетицій, я збився у співі і переплутав увесь акт... Приїхав в Одесу великий італ'янський артист Россі. Як же не подивитись на такого колоса? Я мусив грати в якійсь мельодрамі незначну ролю,—за півдюжини пива взявся заграти її товариш, а я побіг дивитись Россі. Милославський покликав мене в контору, задав „головомойку“ і оштрафував 30 карбованцями, я попрохав його зовсім рощитать мене. Побувавши на гастролі Россі, я через скільки день вже дебютував у Харькові, в трупі Александрова-Колюпанова, в ролі Виборного (в „Наталці-Полтавці“), на 225 карб. в місяць. Колюпанов арендував театр французький, в д. Павлова. В його труппі я зустрів більш підхожих персонажів за-для українських п'єс: Стрельського з дочкою, Мартинову, Тімаєву, Жукову, Хащина... Хутко організувався чудовий хор з університантів та ветеринарів. І в Одесі, під моїм регентством, теж був гарний хор—з університантів та семинарів. Зате ж у Харькові між молоддю більш знайшлось підхожих виконавців на українські ролі, і спектаклі пішли далеко складніш, ніж в Одесі. За лаштунками почулась рідна мова, яка не вмерла ще в преславнім бурсацтві, чого в Одесі було дуже мало. В Харькові я виставив уперше мою п'єсу: „Дай серцеві волю—заведе я неволю“. В Одесі, через обмаль персонажу, найпаче жіночого, виставити зовсім її було не можна... В Харькові уперше виставив я твори і В. Александрова: „Не ходи, Грицю, на вечерниці“ і „За Немань іду“... Хотів я виставити „Долю“ Стеценка, але, на превеликий жаль, цензура не дозволила.

Рецензентом у Харькові був українець-„панахидник“, котрого обрусительна миссія закінчилася в Москві долею, схожою з „капутом“ щедрінського Трезорки. Прізвище цього неборака мов навмисне зліплене було з двох прізвищ—з одного ніби недоробленого, а з другого переборщеного... Він радив мені залишити український театр, запевняючи, що „ужъ не воскресятъ его ни годы, ни люди“, та йти на просторий та широкий шлях московського кону.

Digitized by Google

На літній сезон 1874 р. заангажувався я в Петербург, на Крестовський острів, по 400 карб. на місяць; туди повіз і невеличку українську труппу: Стрельську, Мартинову, Лядова, Стрельського і Хащина.

Тоді всі театри приватні в столицях монополізувала дирекція імператорських театрів, і не дозволяла ніяким труппам цілком виставляти твори, через що і на афішах друкувалось „сцены и монологи“ з такої-то штуки; і ми, українці, занедбані, либонь, ще з п'ятидесятих років імператорською сценою, підпали під ту ж категорію... Не знаю, чи й досі ще друкуються всі афіші не в инчій друкарні, як тільки в тій, в якій друкуються афіші імператорських театрів? Ще так недавно на вбогі заробітки провінціяльних трупп, що грали в столицях, та на ріжних концертантів заїзжих що-разу накладала лапу імператорська дирекція і брала за афішу, завбільшки з пів аркуша паперу, від 40 до 50 карб. Гарний десерт до тії цифри, шо щогоду асігнується на викорм імператорських артистів!...

По умові з дирекцією Крестовського театру, я, окрім участи в сценах та монологах, мусив діріжірувати українським хором і виступать соло.

Раз у дівертісменті, після третьої вже чи четвертої вистави „сценъ та монологовъ“ із „Сватання на Гончарівці“, коли я проспівав якусь пісню соло і пішов з кону, то замісць звичайних оплесків почув якийсь ґвалт: „шваньку, шваньку“!... Я вернувся на кін, уклонився і почав співать на bis якусь другу пісню, але публіка заглушила ритурнель оркестра тим же покриком: „Шваньку, шваньку“!... Я ніяк не міг зрозуміти, чого вимага від мене публіка, все виходив, усе кланявся, а публіка ще гірш репетувала: „шваньку, шваньку“!... Аж прибіга за лаштунки управляющий театром д. Кусов і каже, що то публіка проха мене заспівать ту пісеньку, якою я кінчаю другий акт в п'єсі „Сватання на Гончарівці“... Насилу догадався я, що річ іде про пісню: „оцей світ, такий світ“, що кінчається словами: „а то шваньдяй, шваньдяй“!...

І вже до кінця сезона я що разу мусив на bis співати „шваньку“, поділяючи поспіх madame Филиппо, котра що-дня на bis виконувала з нечуваним поспіхом шансонетку „L'amour“.

Digitized by Google

Столичні часописи похваляли мої вистави, похваляли й голоси, але ніколи ні жадного слова не сказали про те, відкіля ці таланти й голоси, хто вони Россії і хто Россія їм? Тільки крамарь тії крамниці, що була поблизу нашої дачі, де жив я і Стрельський з дочкою, догадався і через нашу покоївку почав передавати „нижающее почтеніе миленькой цыганочкѣ“ (хоча Стрельська зовсім не була смуглява), доки Стрельський не пішов у крамницю і не сказав лабазному ловеласові, щоб він направив своє „почтеніе“ на иншу адресу...

Заразом з нами багато служило закордонного люду і чимало перебувало по тижневі та по скільки день співачок і співаків ріжних націй і ніхто навіть з них не цікавився нами. Чужоземців, як тільки вони сходили з кону, завжди за лаштунками чекали „пшюти“ всякої масти й шерсти і зараз же йшли з ними до „кабінетів“... І треба віддати честь мущинам-чужоземцям, вони здорово поїдали й випивали все, що подавалось на стіл, але ніколи не спускали очей з своїх дам і не лишали їх з „пшютами“ а ні на мить... Разів зо два траплялось так, що якій небудь французці чи італіянці бракувало кавалера, тоді вони прохали мене бути за кавалера й доручали моїй опіці якусь demoiselle чи сіньйоріну. Тоді ж то я вперше побачив, як мамини синочки жбурляють на вітер скаженими грішми... Пам'ятаю, як один безвусий корнет, „назюкавшись“ коньяку, жменями розсипав по кабінету золото і аж дриґав ногами з реготу, дивлячись, як татари-лакузи стукались лобами дружка об дружку, кидаючись навздогінці за червіньцями, що роскочувались по долівці...

Пригадую, як було на ярмарку в Харьків приїздив з Москви хор, либонь, Соколова. Що-разу після скількох пісень чергова солистка обходила з нотами публіку й кожний клав на ноти скільки хтів... Співав хор чудові народні пісні, з танцями; співали й солисти—народні пісні і з опер, і які бували свіжі чудові голоси!... Приїзжий сміливо вів у зал свою сем'ю, знаючи наперед, що там вона не побаче й не почує того, чого вже тепер не обминеш не тільки в кафе-шантанах, а і в багатьох гостинницях... Звичайно, що траплялись і тоді „широкі натури“ з девізом: „ндраву моєму не препятствуй!...“

Digitized by Google

Зустрівся я в Петербурзі з місцевим артистом Павловим, котрий зіму рипів на контрабасі в Александриньці, а літо служив по загородніх сценах, читаючи вкраїнські оповідання. Родився він у Петербурзі, жив у йому безвиїздно, ніколи на Україні не бував і мови не чував, а українські оповідання читав, як сам він запевняв, „*съ колоссальнымъ* успѣхомъ“. Правду сказав Гоголь устами Подколєсина („Женитьба“): „какой это смѣлый русскій народъ!“...

Пізніш, уже в 80 р.р. зустрів я другого такого ж в особі Пушкина „знаменитаго еврейскаго куплетиста“. Хто його знає, де він той жарґон чув? Кому траплялось чути куплетистів-євреїв: братів Земель, Шварц, той певно скаже, що Пушкин сам собі вигадав жарґон. Раз він пустився концертувать по провинції і доїхав аж до Елисавету; не знаю, з чим він вернувся назад... Одначе треба згодитись і з тим, що „на наш вік... слухачів стане!“ Що ж до поспіху цього куплетиста в Петербурзі, то відомо всім, що там, де багато світу й науки, немало є й грошовитого туполобія, защіпнутого блискучими ґудзиками та закутаного в бобри...

На зімній сезон поїхав я в Херсон до антрепреньора Медведєва (Свіщевський) за режисьора. І з цього города мені так не повелось, що хутко витрусилося з кишень усе, що було придбано „в Одесі та в Черкесі“...

В цім городі була вибрукована аби як одним-одна вулиця, а останні топились у багнюці. На одній з таких улиць був і театр, перероблений з жандарської стані. Зіма, як на лихо, трапилась гнила, і як почались дощі з осени, то лили аж до Різдва; а з кінця січня знов лили до великого посту. Спектаклі одсрочували, бо ні пройти, ні проїхати; антрепреньор утік, завинувативши труппі до п'яти тисяч, і нас двадцять сім чоловіка сіли „як рак на мілі“... Скільки не міркували, скільки не бились об поли руками, скільки не погрожували кулаками в простір, а нарешті рішили вести справу далі на товариських умовах, бо рипатись було нікуди й ні з чим... Власник театру залякував нас, що віддасть театр комусь иншому, як ми не внесем арендної плати, але той „хтось“ не з'являвся, і ми ставили спектаклі, перебиваючись „з хліба на квас“... Кинулись ми до губернатора за порадою й почули від нього розумну раду:

Digitized by Google

„не надо было вам сюда пріѣзжать“. Він, спасибі йому, таки частенько одвідував театр (як не сам, то чиновники його сповняли ложу, звичайно без найменшої плати, навіть і в бенефіси) і „преклонялся“ перед моїм талантом... Скупенький таки був А. С. Ерделі, царство йому німецьке!...

В половині січня року 1875, з недоїдання та через неспромогу жити в путящій кватирі, померла артистка Янковська, що співала пречудесним сопрано. Через тиждень поклали в лікарню і її старого батька, колись видатного польського артиста... В кінці січня, коли діла почали кращати, запив актьор Страхов... Актьор Михайлов тричі з п'яних очей вішався... Втік актьор Бочаров з жінкою, захопивши з каси більш як сто карбованців,—жінка його була касіршою. Комусь з актьорів вона сказала, що її дитина раптово занедужала і що касу вона здасть вранці; а о шостій годині ранку вони обоє, сівши на пароход, втекли в Миколаїв. А за скільки день перед тим, як утекти, Бочаров зайшов до мене, як мене не було дома, і виканючив у моєї жінки у позику, „до діліжки“, шістьдесят карбованців, та ще й узяв з неї слово, щоб, борони Боже, не похвалилась мені... Ось у які лабети ускочив я був з ласки уквітчаного орденами підполковника Свіщевського... Від такої труппочки недорогого заходу коштувало б і цілком збожеволіти!...

Становище наше з кожним днем гіршало: доводилось витягати що-дня Страхова з шинку та по дві години підряд „одмочувать“ йому голову, щоб хоч трохи очумати... Михайлова витягли з петлі за годину перед спектаклем... Машиниста мало не що-вечора, після спектакля, доводилось відсилати в участок, бо під кінець спектакля він до непритомности напивався, вимагав уперед грошей і бив вікна в касі, ламав мебель...

Як скінчився цей нещасливий сезон, я переїхав *авансом* з сем'єю в Елисаветград... Умовили мене товариші, щоб я пішов до губернатора та випрохав їм билети на пароплаві,—кому до Одеси, а кому до Миколаїва. Губернатор і на цей раз зістався вірний собі, сказавши: „этого я никоимъ образомъ сдѣлать не могу!“... Далі він подякував мені за „доставленное удовольствіе“, посумував над невдалим сезоном і побажав: „счастливаго пути!“...

Digitized by Google

***

На літо 1875 р. закликала мене на гастролі, в Галичину, директриса української труппи п. Т. Романовичка, по рекомендації тамтешнього адвоката д. Ганкевича, з котрим я познайомився в Одесі.

Тодішній галицький репертуар був дуже нецікавий і мені в йому не було чого робить. Найвидатніша п'єса була „Підгоряне". Потім: „Румпельмаєр", „Гнат Приблуда", „Карпатські горці", „Фальшієри банкноти", „Дзвони з Корневіля" і т. и. Костюми убогі, декорації неподібні, оркестр із шістьох музик, хор з чотирьох дівчат і п'ятьох хлопців... У дирекції заведений був звичай, щоб кожен бенефіціянт вистановляв у бенефіс нову п'єсу, через що всі артисти мусили бути авторами. Здебільшого вони брали польські твори й переробляли на свою мову, що під впливом польської зовсім далека була від української... В тій труппі я застав скількохсь актьорів, що раніш були в Россії в польських труппах; вони вдавали з себе добрих знавців української мови; але я засвідчив д. Романовичці, що у нас на Вкраїні цілком не так говорять, як говорили пани Наторський та Гордовський. За лаштунками панувала польська мова; артисткам ролі переписували латинськими літерами, бо вони тоді гражданки ще не вміли. У перероблених творах з польського Наторський вів свої ролі цілком по польському.

Як я прибув у Тарнополь і пішов на перший спектакль нашої труппи, то мені здалось, що я в польському театрі. Знайомлючись з артистами, я переказав їм своє враження від їх акценту, через що зразу став у ворожі відносини з п. Наторським, режисьором труппи. З першого ж дня п. Наторський почав говорити, що моя мова не українська, а московська; і д. співробітник часопису „Дѣло", підійшовши до мене після спектаклю, в якому я заграв Виборного, сказав: „позвольте, ваше високоблагородіє, відрекомендоватись вам". Я здивувався, що він звеличав мене *високоблагородієм,* і коли на його питання: якою я мовою розмовляю, я одповів: мовою Шевченка,—він підійняв до гори брови й розвів руками. Виявилось, що він на Вкраїні не бував і мови такої, якою я говорю, не чу-

Digitized by Google

вав. Коли я в розмові і на далі постеріг, що він знов звеличав мене „високоблагородієм“, я спитав його: шуткує він, так мене величаючи, чи навспражки?... Нарешті я ледве запевнив його, що в нас тільки салдати та прості люде, розмовляючи з офіцером, або з паном,—кажуть: „ваше благородіє“, або „високоблагородіє“.

Раз академики, що збірались їхать на посади в россійські гімназії, закликали мене в касино на „кригель“ пива і там почали прохати, щоб я побалакав з ними по-московському. Я згодився і почав їм росповідати про Україну по-московському. Кельнер, що свіжо приніс пива, чи навмисне, чи випадково, не причинив дверей і там раптом згуртувалась купка людей і повисовувала голови в двері... А через скільки день п. Наторський ославив мене московським шпигом.

Ще більш загострились наші відносини ось з якого випадку. Д. Романовичка, звичайно, з бажання п. Наторського, попрохала мене заграти (в „Наталці“) Возного, якого грав артист Стефурак і ніяк не міг прибрати тону. Я згодився на її прохання. Аж ось увечері прихожу в уборну, дивлюсь: п. Наторський, що грав Виборного, наліпив носа завбільшки з кулак.

— На кого це ви, добродію,—питаю,—мастикуєтесь?

— На Мазепу!—відповів він, регочучи.

Я зараз пішов до п. Романовички і сказав, що колиб знав, що я маю грати сьогодня Возного ради того, щоб Наторський так утрирував грімм Виборного, я не згодився б на її прохання. П. Романовичка покликала Наторського і веліла носа зменшити. Взагалі галицькі актьори дуже часто наліплювали замісць носів бараболі!... [1]).

В спектаклі Наторський почав виробляти всякі „курбети“... На кін вийшов він навприсядки, задом до публіки, показуючи на тяжинових штанях величенну чорну латку... Як Петро каже: „я був і в театрі“, то Наторський, спитавши: „щож то таке театри, город чи містечко?“—додав від себе: „чи може таке рудe, як моя голова?“...

---

[1]) Д. Стефурак у ролі Шельменка такого наліплював носа, що з його можна було виліпити три носа.

Digitized by Google

Попрохав мене якийсь бенефіціянт заграти рольку мулата в тріскучій мелодрамі... Коли я гримувався, Наторський спитав: якого то біса я гратиму? Я відповів: Костюшка! Цього було досить щоб і до від'їзду мого з Галичини Наторський дихав на мене лихим духом.

А ось що мені росказували про дебют в труппі п. Бачинської, теж бувшої польської артистки, з Россії. Дебютувала вона в „Наталці-Полтавці"; здається це було у Львові. Уборну її уквітчали вінками, килимами та рушниками; а як виступила вона на кін, то її засипали живими квітками... Як скінчився спектакль, академична молодь винесла її з театра на руках і аж до помешкання йшла навколо неї, плещучи ввесь час в долоні. У якім же убранні виступила п. Бачінська, в „Наталці", мати якої „по убожеству продала дворик, купила хатину"?... Вона вся була уквітчана французькими квітками й широченними шовковими биндами і не в запасці або в плахті, а в куценькій до колін дамчастій спідничці, що спіднизу була підшита десятьма біленькими спідничками, немов в кринолініі, у куценькому розмальованому фартушку, в панчішках та туфельках на високих закаблуках, немов пречепурилася до балету: „Пан Твардовський"...

На скільки галицька українська молодь спочувала рідному театрові, доволі сказати те, що межи тамтешніми артистами зустрів я скількохсь академиків, які ради діла ладні були навіть сами поміст на кону замітати... Гродський, Королевич, Витушинський... Та що з того? Вони бачили театр німецький, польський і не бачили українського... Брак талантів, брак репертуару, брак театрів, брак... достатків... На чолі театру стали польські актьори: Бачинська, Камінська, Бачинський, Наторський, Гордовський... і як кажуть: „пошла писать губернія"...

В Тарнополі і в Чернівцях були путящі театральні зали; що ж до таких міст як Кіцмань, Дорогобуж, Снятин, Залізчики і инші, то там робились вистави в *станях*... Перегородять половину стані, начеплять декорації, посиплють пісочком... З одного боку за загородкою коні иржуть, а з другого артисти співають... Либонь у Снятині й оркестра не було і в антрактах якийсь місцевий аматор грав на скрипці, здебільшого все вальси, а я приграваб йому на фісгармонії... Вистави в цих за-

Digitized by Google

кутках пригадали мені Бобринець з залою д. Медового—завдовшки 11 аршинів, разом з коном, і 6 завширшки, з портікаблями... [1])

Дуже шкодили ділові ворожі відносини поляків. Як тільки де з'їздились трупи українська й польська, то конкуренція мало не до бійки доводила...

Але це трапляється не тільки промеж ріжнонаціональними труппами, а й проміж рідними. „Гай-гай! Не тепер споминки!"...

***

На зімовий сезон вернувся я в Россію і дограв сезона в Елисаветі з аматорами, де найбільшу участь в спектаклях приймала сем'я Тобілевичів.

На літній сезон 1876 р. покликав мене в Катеринослав д. Ізотов за режисьора і там нас, українців, в початку липця спобігло тяжке горе: українські вистави Височайшою волею було заборонено.

Посумувавши в волю та набивши голову об дуба, засів я за московський репертуар і з поради одного московського артиста заходився читать трагедії Озерова, щоб виробити мову... Зубрив Шиллера, зубрив Шекспіра, зубрив Ободовського, зубрив і оперетки... бо „нужда скаче, нужда пляше, нужда пісеньку співа"... Що було робить? Чиновником знов стати—борони мене Боже; вернутись до Галичини—ні за чим [2]).

За п'ять років переграв я до 500 ролів на московській мові—від губернатора, в „Птичках пѣвчих" до Отелло.

Ті роки я лічу ганебними і за для московського театру, коли на кону, з легкої руки артистки Александринського театру Лядової, запанувала оперетка і такі коріфеї як: Милославський, Берг, Н. Новиков, М. Максимов, Струж-

---

[1]) В Улашківцях, у ярмарок, трупа грала в такій шопі, що як під час вистави пішов дощ, то вся публіка розгорнула паросолі, а актьори щулились по за лаштунками, мов цуцики.

[2]) Вже далеко пізніш після мене закликали до Галичини Косіненка, Торік були там дд. Заньковецька та Садовський,—цікаво б довідатись, що вони там зробили?

Digitized by Google

кин навіть і Н. Х. Рибаков мусили появлятись в ролях: Менелаїв, Агамемнонів, Калхасів, Юпітерів, а герої драматичні, як Рютчі, Горєв, Ніколін—виступали в Ахіллах, Аяксах... Хто не хтів грать в оперетках, тому зменшали плату, або й зовсім прохали. „від'їздить від воріт“... Припадало так: *хочеш їсти—валяй дурака!...*

Зимовий сезон 1876—77 рр. служив я в Сімферополі, у Л. Яковлева, з дебюта в ролі городничого, в „Ревизорі“. Там на половині сезона діло зовсім упало, Яковлев зрікся антрепризи, не доплативши силу грошей актьорам, за що віддав труппі на увесь сезон бібліотеку, костюми, декорації і всяку всячину... Але це не помогло, бо і в Сімферополі роз'ярився смак до оперетки... Організувалась з місцевих театралів,—між котрими був і Чехов, агент драматичних писателів,—дирекція і запровадила оперетку. Сказано—зроблено. Настановили мене за режисьора, виписали опереточну артистку, набрали хор, виписали оркестровки опереток, переплативши за їх силу грошей (за оперетку „Птички пѣвчія“, либонь, заплачено було 140 карб.), пошили костюми, намалювали декорації і почали „канканіровать“... Отут уже довелось і мені виступати в ролях губернаторів: в „Птичках“, в „Зеленім острові“, в „Острові Тюміпатані“, в „Юпитерові“, в „Калхасі“, в „Гаспарі“, в „Синій бороді“ і т. и. Під кінець сезону я ніби почав почувать у ногах щось подібне до шпату, як ото бува так з конякою, що йде-йде вона, а далі й підкине задню ногу, так і мені йдучи або сидячи—иноді кортіло дригнуть ногою. Мурзаки, зустріваючи мене на вулиці або на бульварі, гукали: „здірасуй Карапіницькі!“ і зараз починали співать: „Тыри багина рости тѳмна ала-ла-ла, ала-ла!“... Місцева часопись відзначала мій поспіх в оперетці; але скільки я не видригував ногами, а таки *канкан* мені не дався; за те цілком дався він М. М. Нежданову та А. Н. Ліньскому-Неметті!...

До зімового сезону 1881 р. служив я по багатьох антрепреньорах, де-котрі з них замотували мої зароблені гроші, а у де-котрих доводилось виривати, прямо таки хапаючи „за барки“... Держав я і сам один сезон труппу і „прогорів“ до щенту!...

На сезон 1881—82 рр. поступив я за режисьора в труппу Г. А. Ашкаренка, в Кременчузі, і з цього сезону починається ніби нова ера за для українського театру.

Digitized by Google

Злиденні заробітки на московському репертуарі примусили труппу прохати министра внутрішніх справ графа Лорис-Меликова дозволити заграти хоч скількось українських спектаклів, щоб зарятуватись від неминучого голодування. Граф прихилився до нашого благання, і ми почали *нову еру* „Наталкою-Полтавкою". В тім самім грудні місяці, що 6-го на годовий празник на п'єсу А. Островського ми мали не більш тридцяти карб., столітня бабуся „Наталка", в буденний день, зібрала людей повний театр. На дальші українські спектаклі білети роскуповувались на росхват, театральний під'їзд не фаетонами та колясами завізнявся, а хургонами та возами, в яких наїздили на спектаклі хуторяне-козаки.

Стоячи якось біля театру поруч з поліціймейстером Филоновим та дивлячись на народ, що товпився до каси, як до причастя, я промовив: „ще не вмерла Україна!"

— Скоро вмре!—каркнув Филонов, позираючи яструбиним оком навколо, ніби вишукував когось, щоб причепитись... Нарешті він гукнув до одного чоловіка, що ніс у руці з десяток білетів.

— Кому це, Хведоре, стільки ти накупив білетів?

— Батькові, матері, братам, собі, жінці...

— Невже так кортить?

— Своє ж, рідне... А вам би-то й байдуже?

— Всім нам рідна єдиная Русь-матушка—одмовив Филонов.

— Та воно, положим... Прощавайте, треба поспішати додому...—І козак хутко пішов до хургона.

Не було рації присікатись до Хведора і Филонов сказав, усміхаючись: „однако я увѣренъ, что запретятъ вновь и даже очень скоро!"...

День за вісім до Різдва запросив нас на шість спектаклів у Харьків антрепреньор опери і драми П. М. Медведєв, і в Харькові ми теж зробили повні збори. Дуже сімпатично ставився до наших вистав генерал-губернатор Святополк-Мирський і дозволив постановити спектакль моїм бенефисом *23-го грудня,* з винятком скількохсь там %% на місцеву добродійну мету... [1]).

---

[1]) Опісля вже, як був я з труппою Петербурзі, то побачив, що там найлегше *маматься* закон.

Digitized by Google

Харьківськими спектаклями ми закінчили службу під антрепризою Ашкаренка і поїхали в Київ до антрепреньора Іваненка, в театр Бергон'є, вже на товариській засновi, і я став на чолі товариства.

В Київі виставили ми на перший спектакль „Назара Стодолю". Ашкаренко грав Сотника Кичатого, я—Назара, Садовський—Гната, Галю—Маркова, Стеху—Крамаренчиха. Крамаренчиха здрігнула і почала балачку прихапком; не геть то піддержала її й Маркова: цю наполохала артистка московської трупи Казанцова, що чергувалась з нами спектаклями. Я кипів за лаштунками і скреготав зубами...

— Грицьку! — шепнув я Ашкаренкові, як той мав вийти на кін: „підійми тона!"...

Ашкаренко тона не підняв і я, дивлячись крізь щілини декорації на публіку, бачив, як де-хто з землячків ховавсь за колони лож, а инчі присідали в ложах, або схиляли додолу голови й ніби прислухались, що ось-ось зірветься заверюха незадоволення. Хотів я підбадьорити сватів, але глянувши на Крамаренка, що грав першого свата, догадався що він уже „підбадьорився" в уборній заразом з Ашкаренком... Це був чоловічок не без таланту, але великий запіяка. Груди мої ширились, серце так билось, що я це чув вухами все в мені клекотіло й стогнало... Садовський, стоючи поруч зо мною, теж тремтів... Настала черга і нам виходити—і я вилетів на кін, мов ураган, радісний, щасливий... Оплесків таких я не чув і в Харькові, але я не ворухнувся і стояв у здивованій позі хвилин зо дві, доки не змовкли оплески [1]). Така занадто довга хвиля дала мені змогу здержати зайвий пал, і я почувся в самому собі, що вже вдруге ніколи не вимовлю так здивовано, так вразливо-гордо, так боляче-гірко: „Дай Боже вечір добрий, по-мо-гай... біг... на все... до-об-ре!"... я звів всю цю фразу decrescendo, до ридаючого шепотіння...

---

[1]) Після цього випадку де-котрі театрали силкувались упевнити мене, що я повинен був уклонитись публіці; але я і зараз стою на тім, що бувають такі моменти, коли артист не мусить звертати уваги ні на які оплески.

Digitized by Google

Повисовувались землячки з-за колон, попідіймали голови; очі їх заїскрились вогнем задоволення, уста радісно й привітно усміхнулись, і акт закінчився громом оплесків. В другім акті, на вечерницях, Крамаренчиха так протанцювала, що у публіки дріботіли ноги, а долоні попухли від оплесків. Тодішні танці до теперешніх рівнять не можна; бачивши недавно, як танцювали артисти труппи Суходольського, я обернувся до людей, що сиділи поруч зо мною і спитав:

— По якому це вони танцюють?

— А чорт їх зна по якому!—одповів один.

— Може по-циганячи, а може й по-чортячому,—сказав другий, регочучи.

На другий день я прочитав у часопису велику хвалу танцям та й подумав: „ага, ось по якому вони танцюють!“...

М. Л. Кропивницький.

Далі буде.

Digitized by Google

Велике повстання англійського народу[1].

Кінець.

V.

Чи був вироблений ватажками повстання певний план діяльности? Чи було заведено таку спілку, орґанізацію, яка мала проводити в життя цей план? Професор Петрушевський, який присвятив повстанню свої магістерську та докторську дісертації, рішуче висловлює думку, що перед повстанням жадної орґанізації не склалося і що вона, так само як і тактика повстанців, виникла аж тоді, коли повстанський рух уже почався [2]). Инакше дивиться на цю справу англійський вчений Тревеліян, який прямо каже, що повстання обмірковувалося заздалегідь в столиці Англії Лондоні. „У Лондоні", каже він „збіралися звичайно привідці повстанців, бо там вони увіходили в стосунки з пролетаріятом великої столиці. Дехто з мійських старост (aldermen) та з поважаних городян також брали участь в їхніх нарадах. Маючи певну надію на те, що оці саме впливові городяне одчинять столичні брами, ватажки ухвалили закликати людей осередкових (центральних) графств з півночі та з півдня, щоб вони рушали до Лондону, а вже тутечки, в самій столиці, з'єдналися б до гурту. Тим часом східня Англія разом з иншими її частинами, що лежали далі від Лондону, повинні були повстати; тільки не вгадати, чи ці останні мали брати лише часткову участь у поході до Лондону, чи їм наказано було обмежитися виключно мандрівками по своїх околицях та дбати про самі-но місцеві потреби. Влітку р. 1381 було розіслано посланців геть по всіх отих округах, щоб

---

[1]) Див. № 8 „Нов. Громади".

[2]) *Петрушевскій.* Возстаніе Уота Тайлера. Частину першу видано р. 1897, яко магістерську дісертацію, частина ж друга побачила світ р. 1901—її написано за-для одержання степені доктора.

Digitized by Google

підготовити країну до тих подій, які ось-ось мали вибухнути... Такі агітатори вже давно працювали по селах та по містечках Англії, тільки тепер вони приходили не з тією думкою, щоб говорити взагалі про становисько сучасне, а вже з певним наказом від „Товариства Великого“ (Great Society), бо так вони звали спілку, що складалася з нижчих класів англійського громадянства“ [1]).

Петрушевський шукає в подіях повстання сліду передповстанської змови та організації і, не знайшовши повної злагоди між усіма окремими рухами всіх тих ріжних сил, що брали участь у повстанні, цим доводить, що і взагалі не було ніякої організації чи змови попередньої, бо, коли б не так, ми були б свідками повної, суцільної, а значить і заздалегідь організованої боротьби. Навпаки, Тревеліян малює передповстанські заходи надто докладно, зазначаючи такі дрібнички, що навряд чи мають усі вони вагу критично досліджених історичних джерел. Та швидче можна пристати на думку Тревеліяна, бодай і не йняти віри словам англійського вченого що до подробиць плану повстанців, і вже ніяк не можна згодитися з міркуваннями Петрушевського, який заперечує повстанню попередню організацію лише через те, що, скоро воно вибухло, ми не бачимо *повної* суцільности повстанського руху. Історія та й сучасність свідчать, що єдиний спочатку поток, єдиний спершу рух, визначений рисою організованої боротьби, розщеплюється далі на кілька струмочків, поділяється між кількома організованими, чи неорганізованими групами, які вже далі йдуть кожна своїм шляхом. І цілком зрозумілий такий кінець, бо що далі, то все більше виявляється різнація інтересів, різнація тих колерів, що раніше зникали перед загальним інтересом, який так чи инак усунуто, задовольнено. Саме таке з'явище дифференціяції, розщеплювання єдиного спочатку організованого руху спостережемо і з історії грізних подій 1381 року.

Добрий історик звик у своїх оповіданнях розрізняти *причини* тії чи иншої історичної події та ще й *приводи* її. Хоча таке одріжняння не має під собою жадного гносеологічного грунту, бо з философичного погляду „привід“ така сама рівноцінна иншим

[1]) England in the age of Wycliffe, стор. 202—203.

Digitized by Google

причина, як і так звані „причини“, бо таке, чи инше історичне з'явище, така чи инша історична подія (напр., революція) зрозуміла цілком у всій своїй індівідуальності лише після того, як з'ясовано буде *геть усі* попередні та тимчасові умови, за яких та подія скоїлася,—та традіція, звичай міцніш усяких таких міркуваннів, і через те повинні ми спинитися оце зараз на тих найближчих подіях, що викликали повстанський рух, мовляв, на „приводах“ до повстання.

Англія саме в той час перебувала лиху годину так званої столітньої війни, що тяглася вже з давнього давна. Війна була страшенно шкодлива для Англії. На протязі останнього десятиліття Англія втратила чисто ввесь свій флот, а на суходолі у Франції англійський король втратив мало не всі свої землі, які тоді підлягали його владі. Разом з тим війна була вельми непопулярна в Англії, бо вже не кажучи про втрату війська, флоту, земель французьких, громада англійська обвинувачувала, і цілком правдиво, тодішню королівську адміністрацію в злочинствах, навіть у крадіжці державних грошей. Ходили навіть чутки, що одна фортеця у Франції через зраду перейшла до французького війська. Що далі затягалася війна, то більш страждав народ, на який накладали ще нові та нові тягарі, аби всякі авантюрники, що оточували трон вже трухлявого Едварда III, мали з чим братися до нових експеріментів з людьми та з грішми, мали чим підживитися „во славу отечества.“ На чолі всієї політики стояв ненависний народові брат короля Джон Ланкастерський. Сей, визначений надмірною пихою, герцог не спинявся ні перед якими заходами та вчинками, аби задовольнити свої свавільні бажання, аби знищити опозіцію, що вже значно виявилася під той час. Ворог народньої волі, він навіть намірявся в 1377 р. позбавити столицю Англії її старинних вольностей, аби повернути її під повну кормигу адміністрації. Та лондонці не допустили себе до такої ганьби. Вони наробили такого шелесту, що ясновельможному герцогові довелося тікати від наглої смерти, і тільки через випадок не спалили вони під ту завірюху його пишного лондонського палацу. Та помста чекала привідців сього заколоту: незабаром мера та шеріфів Лондона, що стояли на чолі мійської самоуправи, з наказу короля скинуто з посад, а вище духовенство відлучило від церкви авторів усіх тих памфлетів, що їх росповсюджували вороги герцо-

Digitized by Google

га. Цікаво, що автори сих творів були невідомі (їх писання видано було анонімно), а ще цікавіше те, що сам герой отії помстливої вакханалії Джон Ланкастерський був вікліфітом, а значить принціпіяльно нехтував забобонами католицької церковщини: отож, не в принціпах сила була для герцога, який не згірш од инших вельможних дукарів чекав того слушного часу, коли можна буде загарбати всі добра від манастирів та церков... Після всього, що наведено оце зараз, зрозуміло стане, чого це лондонці, навіть дехто з уряду мійського, так ненавиділи герцога та і взагалі адміністрацію короля, і з спочуттям ставилися до повстанців, а може й справді заздалегідь закликали їх іти до Лондону, як доводять декотрі джерела, і обіцяли відчинити їм брами.

Повстання почалося з села. Річ у тім, що королівський уряд запропонував, а парламент р. 1380 затвердив заведення нового налогу, бо бракувало грошей на нещасливу війну. Се був подушний налог, найшкідливіший з погляду фінансової науки. Кожна людина мусила внести шіллінг до державної скарбниці; навіть жінки, якім було більш як 15 років, підлягали подушному. Сподівалися, що таким чином добудуть чималу суму грошей. Постановили були зібрати подушне в два строки: взімку першу частину, влітку другу. Та вперше зібрана частина подушного дала надто невеличку суму: чи була тут крадіжка грошей тими, що збірали їх, чи просто бракувало добрих статистичних відомостей про людність,—гаразд не відомо, а швидче, що було і те, і друге. Тоді королівська рада ухвалила доручити справу окремій комісії з Джоном Легом на чолі. Комісія, що була озброєна широкою властю, навіть правом садовити в тюрму, мала на меті притьмом виправити геть усі гроші, на які сподівався уряд. Кажуть навіть, [1]) що Лег простісінько взяв на посесію (одкуп) недоїмку, і вже, звичайно, при такій нагоді комісія не спинялася ні перед якими надужиттями, напр., коли вірити літописцеві Найтону, урядові сіпаки не жалували навіть дівочої сором'язливости, аби спізнати, чи вже має жінка такий вік, щоб підлягати подушному. [2])

---

[1]) Літописець Найтон.

[2]) ...et puellulas, quod dictu horribile est, esursum impudice elevavit, ut sic experiretur utrum corruptae essent et cognitae a viris... Knighton, lib. V, col. 2633. Мова тутечки про одного з тих податкових збірщиків.

Digitized by Google

Селянство, яке вже й без того витерпіло за останні десятиліття багацько лиха від вузько-егоїстичної класової політики уряду, від утисків своїх лордів, селянство, яке прагнуло вільного, незалежного життя, яке наскрізь пронялося було новими ідеалами, що їх оголосили в палких промовах народні заступники, це селянство прокинулося тепер і взяло в свої руки велику справу свого визволення. Народній терпець увірвався, коли комісія з Джоном Легом на чолі роспочала свою діяльність.

VI.

Повстання виникло вперше в кінці травня 1381 року в графстві Ессекс. [1]) Тут люде з хутора Фобінга заявили мировому судді Бемптонові, який вів слідство про сплату подушного, що вони зрекаються платити знову, бо взімку вже віддали своє. Коли Бемптон почав був загрожувати фобінгцям жорстокими карами, вони з'єдналися з людьми сусідніх сіл (Керінгема та Семфорда), озброїлися стрілами й рушили до Бемптона, що пробував той час у селі Брентвуді. Бемптон ледве-ледве втік від наглої смерти, швиденько зникши з Брентвуда і почимчикував до Лондону разом з своїми безпорадними помішниками.

Коли в Лондоні почули про бунтацію, королівський уряд похапцем послав туди судову комісію з Белькнепом на чолі. Місцеві присяжні виказали декотрих селян, яко бунтівників [2]). Але Белькнепові не пощастило їх заарештувати, бо вже добре згуртовані селяне не то що не віддали своїх на поталу суддям, ба навіть відтяли голови декому з присяжних, так саме як і суддям, зруйнували хати присяжним, а Белькнепа прозвали зрадником королеві та рідному краєві, і той тільки-тільки спасся від неминучої народньої кари.

Дальша діяльність сих перших повстанців виявляється тим, що вони розсилають своїх посланців скрізь по сусідніх місцевостях, закликаючи приставати до їх та рушати до Лондону. Тим,

---

[1]) На схід сонця від Лондона. Фобінг біля самісінького моря або ж гірла р. Темзи, на північ від неї.

[2]) Англійські присяжні попереду брали участь лише слідством.

Digitized by Google

що одникували, загрожували смертю або руїною їхнього майна, підпалом хати то-що. Селяне кидають ланові роботи, озброюються розмаїтим „дреколієм“ (поїржавілі мечі, луки пожовклі, сокири, вила, ціпки навіть). Окремі гуртки, так саме як і згуртоване селянство графства Ессекс, що рушило на захід сонця, до Лондону, руйнують по дорозі панські маєтки, палять всі документи, що знайдуть в палацах лордів, бо в тих паперах записано споконвіку права лордів на своїх кріпаків, перелічено геть усі їхні обов'язки що до лорда. Не менш достається від народнього гніву й заступникам уряду, всякому фінансовому та иншому чиновництву; оселі їхні плюндрують, майно знищують, подекуди забірають гроші та забивають на смерть представників адміністрації так саме, як і поміщиків. Церковні маєтки руйнують так саме, як і оселі світських лордів. Само собою, достається найбільш тим, хто раніш прикро ставився до народу.

До повстанців пристають деякі дрібні урядовці, напр., бейліф Ганінгфильдської сотні. Він був дуже видатний ватажок. Про нього навіть оповідають, ніби він закликав селян з п'ятьох сіл і примусив їх заприсягтися, що вони „підуть війною на короля“. Лицемірно прилучалися до натовпу, грізного й невблаганого, навіть деякі з панків, бо ж чекала їх неминуча смерть, як би вони насмілились коверзувати і не дати відповідної присяги: „скачи, мовляв, враже, як пан каже“... А паном під той час був народ, до краю переповнений жадобою помсти. Та були поміж дрібною шляхтою й такі людці, що щиро ставали на бік народу, добре розуміючи кривду народню й лихий лад громадський.

Крізь руїни та кров, осяяна полум'ям панських та чиновницьких маєтків, прямувала велика юрба ессекських селян, десятки тисяч їх, просто на Лондон, столицю, де пробував король з своїми „лихими порадниками“, де витворювалася складна сістема народнього визискування, яку, мов сітку, було накинуто геть на всю Англію. Ця сітка, хоч і яка товста, вже була розірвана ессексьцями, але, здавалося, надійшов слушний час, коли треба було перепинити й надалі розвиток тії сістеми і, з'єднавшися в сильні лави, вибороти всій Англії нове вільне життя. 12 червня 1381 року ессекські селяне вже були біля Лондону, де вони стали коло „Старої брами“ (oldgate), на так званому Майленді.

Digitized by Google

Се був один поток повстанців, що прибували до Лондону з півночи та зо сходу. Вони ж і спинилися на північно-східнім боці столиці. Друга велика народня течія насувалася на Лондон з півдня, а саме з графства Кентського. Як сказано вище, ессекські повстанці, роспочавши рух, порозсилали своїх людей сповістити скрізь, що вже час братися за зброю, що в Ессексі вже „прокинулися“. Сю звістку радісно вітала вся Кентщина. Вже другого червня селяне сумежного з Ессексом Кентського села Ерит (по той бік р. Темзи) напали на манастирь сусідній і силоміць примусили аббата заприсягтися, що він прилучається до їхньої спілки (essendi de corum comitiva jurare cogerunt). Другого дні, то б то 3-го червня, еритяне та дехто з сусідніх сіл перевезлися на ессекський бік Темзи і 4-го червня вернулися в Кентщину, маючи з собою близько ста чоловіка з поміж ессекських повстанців. З їми вони рушили на місто Дартфорд, де вже 5-го червня почалася колотнеча: юрба зробила напад на дім головного податкового урядовця в Кентщині (коронера), захопила всі податкові папери і спалила їх на майдані.

Попереду кентські повстанці потяглися з усіх закутків до Дартфорда, а звідси вже посунули до головного міста Кентщини Кентербері. Цікаво, що в Дартфорді, скоро тут зібралася чимала сила людей, відбулася рада, на якій було ухвалено, що ніхто з тих мешканців, які живуть не далі як 12 миль від моря, не мають права брати участь у повстанні, а мусять охороняти беріг від чужоземних ворогів.

В п'ятницю, 7 червня, ватага повстанців обложила фортецю в Рочестері, бо тут сидів у в'язниці не що давно, а саме 3 червня, заарештований селянин, якого посадовив сюди якийсь дрібненький панок за те, що той утік від його. Гарнізон, що держав варту, скоро здався, і в'язня було визволено.

В міру того, як наближалася повстанська юрба до Кентербері, сили їхні збільшувалися, бо до головного стовпа приставали люде з тих сіл, повз які проходила маса повстанська. Дорогою, звичайно, плюндровано подекуди маєтки, палено панські документи. Людей, що йшли на прощу до Кентербері (бо тут поховано мученика Хому Бекета, архібискупа Англії), повстанці спиняли, і вони мусіли присягатися „королеві Ричардові та громадянству“ (regi Ricardo et communibus), давати обіцянку, що не стануть

Digitized by Google

вважати за короля ніякого Джона. Ці заходи коло кентерберійських прочан потребують деяких поясненнів. Повстанці, принаймні ті, що складали більшість, дивилися на свою народню справу не як на таку, що суперечить інтересам короля. На їхню думку, король ані трішечки не був винен в тих утисках, що перетерпів їх народ, і це тим більше, що король Ричард, який заступив не що давно (з р. 1377) свого батька—небіжчика Едварда III, був молода людина. Лихі люде, мовляли, що оточують трон молодого короля, нашіптують йому шкодливі поради й користуються його ім'ям, щоб гнобити люд. Повстанці навіть мріяли, що як би пощастило захопити Ричарда у свою руч, вони б добули з їм усе те, чого вони так щиро прагнули. Та невже ж цей благородний молодик не спочував змаганням своїх підданих виборoти собі волю? Ні, цього ніяк не можна було припустити!...

Найгірше лихо добачало англійське селянство, що повстало за волю, в шкодливих порадниках короля. На чолі їх стояв відомий дядько Ричарда, про якого не раз згадувано, а саме Джон Ланкастерський, брат небіжчика Едварда III. Народ з великим підозрінням дивився на сього ненависного авантюрника, певний у тому, що дядько скоса позирає на трон і має хижу думку скинути з його свого небожа та й самому сісти. Отож і кажуть повстанці кентерберійським прочанам не визнавати за короля якогось там Джона (nullum regen qui vocaretur Iohannes acceptarent).

10 червня кентські повстанці, маючи на чолі Вальтера Тайлера, Джона Гельза та Виліяма Гавкера, увійшли в Кентербері, де городянство стріло їх дуже радісно, бо, як каже літописець Фруассар, вороже настроєний до повстанців, „усе місто належало до їхнього кодла“ (toute la ville estoit de leur secte). Незабаром повстанці напали на кентерберійську тюрму і визволили геть усіх в'язнів, потім примусили голову адміністрації, шеріфа, віддати всі документи, які й спалено на мійському майдані, бо серед документів було багацько судових та й инших усяких паперів з цілого графства. Не гаючись посунула хутко юрба до мійської управи, де примусила мера та бейліфів присягти „королеві Ричардові та вірному громадянству Англії“. Сплюндровано, само собою, кілька домів, де проживали були представники королівської адміністрації. Нарешті юрба посунула на аббатство імени св. Хоми Бекета.

Digitized by Google

Се була споконвіку резіденція головного бискупа Англії (примаса). Під ті часи сі важливі обов'язки виконував архібискуп Симон Седбері, що разом із тим був ще й канцлером королівства, себто стояв на чолі „лихих порадників" короля. Саме тоді його не було в манастирі, бо він через свої державні обов'язки мусив пробувати в столиці. Юрба грізно почала вимагати від ченців аббатства, щоб обрано було иншого архібискупа, бо Симон є зрадник і йому однаково скоро буде кара від повстанців. Добули потім вина з манастирських льохів, пили його, недопитки порозливали по підлозі, а хатню обстанову примаса, добре її пошматувавши та потрощивши, повикидали на двір. Тільки трьох чоловіка вбито було за цей день.

Другого дні (11 червня) несчисленні лави кентських повстанців рушили лондонським шляхом просто на столицю. По дорозі вони зазирнули у Медстон, саме там тоді сидів у тюрмі великий оборонець народній Джон Болл, славний проповідник, що не милував у своїх, натхнення повних, промовах навіть короля та папу. Коли королівська адміністрація садовила його у медстонську тюрму, Болл, кажуть, мовив: „двадцять тисяч братів визволять мене з цієї в'язниці". Пророкування його здійснилося, бо повстанці розбили тюрму і перш за все визволили свого духовного привідцю, свого пророка богонатхненного.

Прихиляючи на свій бік нові сили селянства, що мешкало по-над лондонським шляхом, руйнуючи маєтки ріжних судейських людей, бо були вони звичайними захистниками панських привилеїв і з'особна „Статуту робітничого", наближався цей великий людський поток до столиці. У середу, 12 червня, росташувалися вони стотисячним табором на північнім боці р. Темзи, за 3 милі до Лондона, на вкритому лісом узгір'ї Блекгит. Прибували ще нові юрби повстанців з Кенту, Суссексу, Серрею (двох сумежних з Кентщиною графств) [1]).

Перед такою незличенною авдіторією, грізною та страшною, біля пишного Лондону, що мріяв по той бік Темзи, оточений ви-

---

[1]) Ессекці прибули трохи пізніш, хоч і в той самий день (12 червня), та вони були попереду цілком відокремлені від кентців, бо насували на столицю з її північно-східного боку, де й стали на т. зв. Майленді.

Digitized by Google

соким кам'яним муром, серед дикої природи Блекгитського взгір'я, Джон Болл сказав своє слово. То була гаряча промова, в якій Болл знову зазначив, що всі люде рівними колись були, що Бог не потребує поділу людей на панів та хлопів закликав скинути нарешті споконвічне рабство, бо настав уже слушний час щоб здобути волю, давно бажану. Повстанці мусять знищити всіх магнатів, суддів і взагалі всіх, хто тільки може шкодити громаді. Тільки тоді настане рівність і безпечне життя.

Сильне враження зробила ця промова на народ, який в один голос казав, що єдиний Болл має право стати за архібискупа та за канцлера королівстві.

VII.

Англійські „власті предержащі" опинилися саме тоді у надто прикрім становищу. Повстання так швидко обхопило країну, що англійський уряд не счувся, як утрапив просто в народні лабети. Більшість салдатів тинялася під ту завірюху або у Франції, де ще тяглася війна, або ж перебувала на кордонах шотландських (Шотландія ще не підлягала англійській кормизі). До речі, може, було б тоді яко мога хутчій видати урядове оповіщення за підписом короля та виголосити тим протест проти повстанців, що вживають ім'я Ричардове за-для досягнення своєї мети; але шляхи до народу були вже цілком відрізані, та чи й поняв би народ віри тій відозві?... А пани, які б могли скласти таку-сяку міліцію зпоміж себе, перелякані, або повтікали в Лондон, або ж в нестямці і тремтінні переховувалися по гаях, годуючись чим пощастя.

Але найприкріше перебували ті хвилі придворні разом з королем. Вони всі сховалися в Товеровській вежі, що стояла над Темзою: тут були покої короля. Саме перед тим вернулася з провінції мати короля, яку лицарським звичаєм пропустили повстанці, хоч за кілька годин перед тим сплюндровано було її маєток в Ессекщині. Вона ж росказала про всі страхіття, які бачила, і тим ще більшого суму завдала присутнім. Більш над усе боялися вступу повстанців у Лондон, хоч жевріла ще надія на муніціпальні власті, які б не повинні були, на думку переляканих товеровців, одчиняти брами. Марні мрії!

Digitized by Google

Тим часом кентські повстанці вирядили зпоміж себе посланців до короля. Через цих вони переказували своє бажання побалакати з Ричардом, щоб росповісти йому що діється, і як то можна лихові запобігти. Король пристав на думку придворних, які пораяли скоритися народній волі. Човен з королем та де з ким з придворних (а був тутечки й канцлер Симон, і Гельз, скарбничий, так само зненависний народові, як і його рясофорний товариш) спинився посеред Темзи саме проти урочища Ротергит, куди вже збіглося назустріч кілька тисяч повстанців з головного табору, що якийсь час перебував на Блекгіті. Галас кількох тисяч народу вітав властителя Англії: „здавалося, мов усі чорти з пекла врядили тута своє збіговисько“, зауважує побожно літописець. Порадники короля зо страху перед цим грізним натовпом пораяли королеві не під'їздити до самого берега. Незабаром керовничий повернув човен назад. „Зрада, зрада!“ залунало з табору повстанського, і всі кинулися руйнувати передмістя Саутворк, де між иншим розбили тюрму Маршалсі та потрощили геть до останку все, що було в однім з палаців архібискупа Симона (т. зв. Лямбетський палац).

Чекали вступу в Лондон. Мійський голова Вольворс дав наказ гаразд пильнувати лондонського мосту, щоб не пропустити повстанців через браму. Та поміж деякими муніціпалами були прихильники повстанців; що ж до самих лондонців, то тут можна було налічити велику силу людей, які тільки й сподівалися того приходу, покладаючи великі надії на „провінціялів“, бо з їми ж можна було віддячити і Джонові Ланкастерському, що був зробив замах на муніціпальну волю столиці та баламутив короля, та й заразом усім ворогам народу, які чимало знущалися останніми часами з народу, що прагнув волі й доброго ладу.

На боці повстанців стояли і декотрі зпоміж ольдерменів (сказати б, старости), які вартували з своїми підручними біля мійських брам. Ще вночі проти 13 червня ольдермен Горн мав стосунки з повстанцями, а скоро розвиднилось, стотисячна юрба, що тим часом спустилася з Блекгіту, з прапорами в руках, була вже на лондонськім мосту, переп'ятому товстенним ланцюгом. Чи то через допомогу ольдермена Сайбіла, що саме на мосту держав варту і, коли вірити судовому протоколові, прихилявся до повстанців, чи то через те, що людей було багато і перед ними мусила

Digitized by Google

відступити сторожа, однаково, повстанці сунули лавою крізь одчинену браму на вулиці Лондона, який уже прокидався для грізних подій того дня. Тим часом ольдермен Тонг впустив ессекських повстанців у „Стару браму“, що на північнім сході, і на вулицях столиці скоро змішалися ці дві великі народні течії.

Поперед усього кинулися повстанці до роскішного палацу „Савою“, що належав Джонові Ланкастерському, дядькові короля. Хазяїна „Савою“ не було тоді вдома, бо він справлявся з шотландцями. Його палац савойський уважався за якесь диво краси та роскошів. Все, що тільки було цінного в цілім світі, зібрано було в отім палаці, який своїм багацтвом стояв над усіма королівськими будинками тодішньої Європи. Злото, срібло, роскішна одіж, коштовні меблі, дорогоцінне каміння, одно слово, всі найкращі здобутки тодішньої матеріяльної культури можна було знайти в пишнім палаці герцога Ланкастерського. Отож цей саме палац підпалили повстанці з усіх боків, а чого не можна було спалити, те трощили, розпорошували та кидали в річку. І Боже борони, коли хто наважувався грабувати герцогське добро: кара на горло чекала того злодія! Та дехто з юрби не втерпів, добравшися до льохів. Закортіло поласувати винами смачними, що переховувалися тамечки, та перепилися ними до того, що забули про море вогню над головами, бо палац саме над льохом стояв: крокви перегоріли, стеля завалилася, і руїни палацу сховали під собою 30 запаморочених піяків.

Від Савою рушили на Темпль, де була школа для підготовки молодих людей на адвокатів. Деякі будинки там сплюндровано, а книги та документи спалено, або порубано сокирами: адвокатів ненавиділи, яко оборонців інтересів магнатства. Потім було розбито кілька тюрем, а рештантів повипускно на волю: се, звичайно, тільки допомогло тому, що народній рух, спочатку цілком революційний, хоч і перенятий подекуди щиро-погромними колірами, став закрашуватися де далі фарбою хуліганщини, хоч наперед скажемо, що цей виступ арештантів не мав впливу на загальний хід подій і відбивався тільки-но у вчинках поодиноких гуртів. Того ж таки дня (13 червня) зруйнували повстанці палац скарбничого королівства Гельза, що звався Гайбері („другий рай“ літописців). На цьому скінчимо оповідання про події 13 червня, і

Digitized by Google

тільки зауважимо, що окремі повстанські гуртки робили своє діло: руйнували добро найбільш непопулярних людей скрізь по Лондону.

У п'ятницю, 14 червня, коли сонце підбилося вгору, стан річей був такий. Більшість повстанців скупчилася у передмісті Майленді, де за день перед тим стояли самі-но ессекці. Малася тутечки відбутися зустріч і бесіда народу з королем, бо цього вимагали повстанці. Друга частина їх ще звечора проти п'ятниці оточила Товер, де пробував король вкупі з придворними. Це була справжня облога, бо повстанці навіть перехоплювали харч, що везено його було Темзою на вжиток оторопілим мешканцям Товеру. Повстанці загрожували, що коли король не прийде до їх на бесіду та не віддасть їм „зрадників і лихих своїх порадників", вони сплюндрують Товер і вже не пожалують тоді навіть і короля: кара на смерть буде надгородою і йому за таке призирство до народу.

Король мусив їхати на Майленд. Коли він рушив туди вкупі з кількома дрібненькими придворними та родичами, натовп сунув крізь розчинену браму у внутрішні покої Товеру, шукаючи канцлера, скарбничого та й ще декого з немилих йому урядовців. Гарнізон, що був стояв тут, перелякався і не перечив юрбі. Канцлер королівства, архібискуп і примас Англії Симон Седбері, сховався у придворній капличці. Юрба обізвала його зрадником королівства, нищителем черні й потягла, галасуючи, на горбочок біля Товера. Примас прохопився був словом, щоб заспокоїти натовп, загрожував навіть Англії папським прокльоном (інтердіктом), але невблагана юрба ще більш розлютувалася, кричала, що вона не боїться папи, і нарешті відтято сокирою голову найпершій духовній особі, найголовнішому англійському адміністраторові. Така ж сама доля спіткала і скарбничого державного Роберта Гельза, і Джона Лега, що взяв був на посесію подушне, і лікаря Апельдора, що стояв близько до герцога Ланкастерського, і ще декого. Голови їхні понастромлювано на списи і ношено вулицями, а потім виставлено на лондонськім мості. Незабаром забито було Ричарда Лайенса, заможного купця, що стояв був у 1376 році на чолі фінансових справ королівства, дбаючи про власну кешеню. Його засудив був „Добрий" парламент, та Джон Ланкастерський вдався до короля Едварда III, і його помилувано проти волі народа. Тепер народ мав змогу здійснити свою волю.

Digitized by Google

Багацько ще де-чого счинилося того ж таки 14 червня у Лондоні, та звернемось на Майленд, де король мав бесіду з своїм народом. Коли Ричард прибув сюди, повстанці вдалися до нього з петіцією, на папері писаною. Тамечки вони висловили всі свої бажання і прохали короля затвердити петіцію. От найголовніші точки народнього прохання: 1) кріпацтво мусить бути скасоване; 2) всі мають право вільно купувати і продавати скрізь по всій Англії (бо раніш брато ріжноманітні мита, і тільки-но городяне не сплачували їх); 3) землю нехай обробляють колишні кріпаки не за панщину, а тільки за гроші, не звиш 4-рьох пенсів за акр ($^1/_3$ десятини); 4) повна амністія повстанцям. „І ще багато иншої неподобної нісенітниці верзли оті пройдисвіти“, додає чернець літописець. Напр., вони заявляли про лихих порадників, що оточували трон, і казали, що надалі король повинен слухатися свого народу. Король пристав на волю народа, казав повстанцям залишити по 2—3 чоловіки від кожного села, які мають одібрати грамоти про волю за королівською печаттю, решті ж раяв спокійно розійтися по домівках.

Мова короля приємно вразила повстанців, а були тут, на Майленді, ессекці здебільшого, і великі юрби їх потяглися додому. Тим часом писарі державної канцелярії засіли за писання грамот про волю, які й видавано було заступникам кожного села того ж таки, та й другого дні. В грамотах докладно перелічено було всі бажання, які зазначено згори у 4-рьох пунктах. Від нині не було в Англії кріпацтва, і давно бажана рівність мусила запанувати на всім просторі королівства.

Та не довго народ справляв радощі. Урядове поводіння було ж тільки єдиним способом захистити себе, збутися мерщій отих страшних стовпищ, що перевернули шкереберть громадське життя і загрожували геть усім його „основам“.

VIII.

Після подій на Майленді виявилося яскраво, що поміж несчисленними лавами повстанськими істнує дві течії. Одна з тих течій, більш уміркована, складалася з людей, що вірили в силу королівської обіцянки. В своїй простоті душевній вони були пе-

Digitized by Google

реконані, що король ні за яких обставин не зламає свого слова. А до того цим наївним легковірам цілком бракувало політичного чуття, і вони навіть не гадали про неминучу потребу здобути собі ті гарантії, які тільки й могли забезпечити навіки здобуту волю. Такою гарантією, певна річ, могло б бути єдине ось що: реформа парламенту на підставі поширення виборчого права народу, а насамперед—за тих умов, що склалися під ту завірюху—вступ головних ватажків народніх мас у раду короля. Та обіцянка короля про „теплий кожух“ була для найбільш зневоленої частини повстанців куди зрозуміліша, аніж гадки про „гарантії“, що й не ночували в головах їхніх.

Та не всі повстанці визначалися такою містичною вірою в ту обіцянку. Це були переважно кентці. Гніт феодальних утисків не так тяжив над Кентщиною, як над иншими землями королівства. Вони більше від ессексців розуміли вагу добрих політичних умов життя. Вони передчували, що королівський уряд переміпить „милость“ на гнів, скоро повстанці покинуть Лондон, і грізні стовпища народні зникнуть у безкраїй глибині великої країни. Тим то ця, сказати б, радикальніша половина повстанців постановила ще зачекати в столиці.

Та коли ми спробуємо докладніш роскрити собі, що ж то, справді, ворушилося у головах радикальнішої частини повстанців, як вони уявляли собі ті способи, що можна б було їми забезпечити нове життя, затвердити волю, так тяжко здобуту, на непохитних підвалинах, коли ми загадаємо розміркуватися в тих технічних засобах, якими радикали сподівалися збудувати оті підвалини, то ми або наткнемося на повний брак яскравої політичної думки, що до сього, або стрінемо цілком фантастичні мрії. У „Сповіді“ Джона Строу (Confessio Iohannis Straw), одного з видатних провідців повстання, відбилася оця риса мрійности в повній мірі. Перед смертю Строу признається, що план їхній був такий: вирізавши геть усіх землеволоділців, світських так саме, як і духовних (опріч мандрованих ченців), тай взагалі знищивши тих, що були „більш поважними, хоробрими та вченими“, повстанці приступили б тоді до видання нових законів і поставили б на чолі кожного графства окремого короля! Та й на таку фантастику, певна річ, приставали хиба декотрі зпоміж повстанців (як от Вальтер Тайлер, якого були призначали на королівський

Digitized by Google

трон у Кентщині); що ж до сірої маси повстанської, то вона інстинктово, серцем почуваючи соціяльну й політичну неправду, на ділі була оповита тією ж традиційною сіткою політичних забобонів, скута віковими кайданами містичної віри в короля, яка, звичайно, ані трішечки не перешкожала вбивати королівських урядовців та иншим бунтівницьким вчинкам. Повстанню цілком бракувало реальної політичної програми, яка б в'язала докупи історичну традицію й нові політичні змагання. І не диво, що, коли лондонський королівський уряд трохи очуняв, він швидко припинив руїнницьку роботу повстанців.

Але вернемось до подій, що творилися в Лондоні після того, як рушили 14 червня з столиці задоволені ессекці. На 15 червня призначив король умовившися з повстанцями, зібратися на майдані Смітфільдському. Ще перед тим, як їхати на нову розмову з народом, король загадав помолитися перед труною Едварда сповідника, що стояла у Вестмінстерському аббатстві. Король сповідався тут і причастився, але релігійний настрій було йому збаламучено, бо стовпище повстанців кинулося в церкву за королівським маршалом на ймення Імворт, який сховався від юрби поміж трунами англійських королів [1]). Він був начальником тюрми Маршалсі, і, певно, визволені в'язні загадали помститися за його, очевидно, не дуже м'яке колишнє поводіння з ними. З ґвалтом поволокли вони Імворта з церкви, і на Чипсайдському майдані відтято було йому голову. Сцена навела великий смуток на короля і його почет; дехто навіть не вдержався й заплакав. З трівогою в серці рушили на Смітфільд вестмінстерські богомольці. Повстанці скупчилися на одному з берегів майдану. Король і дехто з близьких стали трохи оддалік, а був тут і мійський голова Вольворс, що вже раніш виявив був свою прихильність до порядку і не хтів пускати бунтівників у браму, що на лондонськім мосту. З повстанського табору виступив наперед Вальтер Тайлер. Верхи поїхав він туди, де стояли король і його прибічники. Тайлер для історика є досить таємна фігура, хоч його ім'ям прозва-

---

[1]) Вестмінстерське аббатство є усипальнею королів англійських, саме так, як Софійський собор у Київі був усипальнею українських князів, Петропавловський у Петербурзі є теж саме для россійських царів.

Digitized by Google

ли історики весь рух 1381 р. Він був з простих селян, і, очевидно, мав велику силу поміж повстанцями, як цілком своя людина, як енергічний орґанізатор і рішучий прихильник крайніх мір, тоді як Болл був швидче ідеологом повстання, котрий, може, тільки через те не спиняв різанини, що боявся втратити популярність, а тим самим і вплив на свою не дуже то сентиментальну авдиторію. Про що балакали Тайлер з королем, невідомо. Тільки ж кажуть, що мійський голова Вольворс не стерпів погордливого буцім то поводіння Тайлера і його гонористої мови і пхнув його з коня. Той упав. Королівська сторожа вмить надбігла і мечами забила „короля Кентщини“. Цей крок з боку прихильників порядку був надто непевний, рискований, бо повстанці вже були лаштувалися із своїми стрілами, щоб упорати до краю невеличку купку людей, які відважилися так злочинно забити її славного ватажка. Та скоїлося тут щось „несподіване“, несподіване, певна річ, лиш тоді, коли не рахувати на народню психологію, на настрій мас взагалі й повстанської маси, що грізно стояла на Смітфільді, з'особна. Юнак-король під'їхав до обуреного, грізного натовпу і сміливо мовив: „я ваш ватажок, я ваш король; хто за мене, хай іде за мною в поле; там він добуде все, що треба“. Мова *реальнаго* властителя Англії, ім'ям якого користувалися не що давно за-для згуртування повстанських стовпищ, вразила сю довірчиву misera plebs надзвичайно, і вони всі прожогом кинулися в поле, як вівці за своїм пастухом. Мер Вольворс тим часом кинувся скликати прихильників порядку, які ще на передодні лаштувалися скласти міліцію самооборони та тільки не мали змоги через заколот на вулицях змовитися гаразд. Вольворс наказав зачинити брами і кликав міліцію мерщій поспішатися в поле, щоб вирятувати короля. Незабаром сильний відділ міліціонерів хутенько поскакав за город, і з усіх боків оточив повстанців. Вони не наважувалися вже оборонятися, ба навіть не скористувалися з особи короля, що був серед їх,—а могли б, певна річ, загрозити смертю йому,—і врешті скорилися. Дехто зпоміж правителів пропонував вчинити зараз же криваву розправу з бунтівниками, та инші разом з королем норадили на якийсь час поводитися з повстанцями не дуже гостро, бо в країні саме розжеврювалося повстання, і м'які міри були поки що в пригоді. Кентців так саме пущено додому, як і ессекців, і вони також

Digitized by Google

здобули собі королівські грамоти, а разом з тим королівський уряд здихався страшних лав народніх, що держали столицю Англії в своїх руках.

IX.

Тим часом, як у Лондоні таке творилося, вогонь революції палав мало не по всіх закутках тодішньої Англії. Дух повстання літав по всій країні, і в ріжних місцях він виявлявся в ріжноманітних формах. Чутки про лондонські події надавали бадьорости й віри в правоту народнього діла. Геть по всіх графствах (за малим винятком) прокидалися люде, селяне, так саме як і городяне, і виступали щоб здобути собі прав, яких до того були позбавлені. Цілком місцеві інтереси вигадливо переплуталися з загальними вимаганнями волі, а разом із тим і шляхи, якими люде прямували у своїй боротьбі, добуваючи собі прав, були на диво розмаїтими: більш-менш мирні разом із цілком революційними, як от підпал, арешт оборонців старого ладу, вбивство більш запеклих та упертих. Подекуди повстанцям пощастило завести новий лад, напр., скасувати кріпацтво, ще перед тим, як вернулися з Лондону додому повстанці, що добули собі королівські грамоти. Таке єоїлося, напр., на острові Танеті, де знесення кріпацтва було оголошено з церковної паперті. В північних містах Англії, як от Йорк, Скарборо, Беверлей, зчинився заколот на ґрунті застарілої ворожнечи городської маси проти городських дуків, при чім у Йорку, де ще перед загальним повстанням на чолі міської самоуправи стояв опозіційний уряд (дякуючи попереднім змаганням), юрба городян під приводом мера та бейліфів заарештувала декого з заможних городян, а в Скарборо городяне примусили своїх службових осіб зректися своїх посад і натомість обрали нових людей. Численні ватаги повстанців гасають по всій країні, підбурюючи селян і городян боротися проти довгочасної неправди та покликаючись на ім'я короля, який буцім цілком співчуває народнім змаганням. Подекуди (у Кембриджщині, напр.), повстанці спродують маєтки та майно тих, що підлягли народньому самосудові, і таким чином дають привід до обвинуваченя їх у тій корисливості, яка не заплямила руйную-

Digitized by Google

чої діяльности ессексців та кентців (звісно, коли не казати про винятки).

Та те, що скоїлося в Лондоні, рішило долю повстанського руху. Скоро зникли стовпища кентців, король розіслав скрізь такий наказ, щоб місцеві „вірнопіддані“ люде поспішалися в столицю рятувати збройною силою свого короля та порядок. За три дні в Лондоні зібралося близько 40 тисяч добре озброєного війська; місцеві землеволодільці повилазили з гущавини диких лісів та з своїх маноріяльних льохів на світ Божий і швиденько згуртувалися, щоб дати одсіч нечуваному лихові. 17 червня вже засідала в Лондоні уряжена королем надзвичайна судова комісія, яка й роспочала розправу з повстанцями, що на ту хвилю достались до рук уряду: у першу голову покарано на смерть автора „Сповіді“ Строу і ще декого. Другого дні (18 червня) королівський „патент“ сповістив шеріфів, мерів, бейлифів Англії, щоб вони скрізь нищили ганебну чутку, ніби повстанці творять волю короля, і всіма способами душили повстання. „Патент“ підбадьорив оборонців уряду та старої неволі, а повстанці зажурилися, передчуваючи щось недобре. Ессексці вирядили до короля посланців запитати про справжні наміри короля. „Були ви рабами та й надалі зостанетесь рабами“, була відповідь властителя Англії, а 2-го линня король сповістив країну, що вибороні повстанцями на Майленді грамоти про волю касуються. Таким чином, тільки півмісяця справляли англійські соляне свято визволення від кріпацтва.

З неймовірною жорстокістю провадилася судова розправа з повстанцями. Амністію, що лицемірно дав був король разом з волею, було так саме потоптано, як і всі ті полехкости, що зазначено було їх у королівській грамоті. Бунтівників вішано, четвертовано, одрубувано їм голови. У декого з обвинувачених кати розрізували животи, випускали кишки й палили їх перед очима ще живих людей, а потім четвертували й вішали у 4-рьох частинах міста, де кара одбувалася; так було покарано, між иншим, і славного Джона Болла. Свідоцтвом присяжних, які брали участь слідством, нехтувано, і королівські судді усім, кого б не було вказано, виносили смертний присуд, хоч багато поміж тими нещасними було й таких, що потягнуто їх до суду тільки через неприязнь особисту. Це була справжня вакханалія помсти з боку пануючих класів та уряду, помсти народові за те, що той на якийсь час принизив за-

Digitized by Google

ступників віковічних „устоев“. Настала доба повної громадянської деморалізації: уряд безжалісно карав народ, а поміж людьми запанував такий жах, що винний брат виказував безвинного свого побратима, щоб збутися страшної кари...

Жорстокости уряду провадилися ще довго, бо подекуди вибухали нові повстання, які инколи виникали єдине завдяки отим нелюдяним мірам, що вживав їх уряд „з ласки Божої короля Англії“, який міг би тепер, після всіх своїх віроломних учинків, сказати за себе влучними словами поета англійського:

Пучки я мав, щоб писати,
Рот, щоб обіцянку дати.
Скоро ж себе врятував,
Ділом те слово зламав [1]).

Разом із „суддями“ творило своє „діло“—утихомирювало країну й військо королівське та поміщицьке. Цікаво, що й сам король инколи з'являвся з салдатами у зворушених і обхоплених вогнем революції місцевостях і брав щиру участь у „спасеннім ділі“ приборкування тих, що ще вчора з такою любовію й вірою дивилися на молодого Ричарда. Не диво, що народ, зневірившись у своєму королі, почав був прихилятися на бік його дядька, Джона Ланкастерського, якого вважали за єдиного сильного кандидата на трон Англії. Почалася була й колотнеча з цієї вже причини: народ хилився тим з більшою охотою до свого ще недавнього ворога, що скрізь котилася чутка, ніби герцог скасував кріпацтво в своїх маєтках на півночі Англії.

Ще в-осени країна не була заспокоєна. Роспач гнав тисячі людей на нові заколоти. Жах смерти не дозволяв людям вернутися додому, і вони тинялися по країні, готові на все. Щоб запобігти новій колотнечі, щоб заспокоїти країну, парламент, що зібрався в ноябрі 1381 року, оголосив часткову амністію повстанцям; виняток зроблено було для найголовніших злочинців. Та ба-

---

[1]) Swinburne. A Watch in the Night. Пор. Trevelyan, стор. 247. Оригінал:

Have we not fingers to write,
Lips to swear at a need?
Then, when danger decamps,
Bury the word with the deed.

Digitized by Google

гатьох з цих остатніх милувано потім, і цікаво, що лондонськи ольдерменів, на долю яких припала така велика роля в історії повстання (бо вони ж пустили в брами повстанців), не покарано. Разом із тим парламент затвердив липневий приказ короля, що до скасування тих грамот про волю, які пороздавав був король своїм підданим. Цікава ще ось яка постанова ноябрьського парламеиту: він признав, що втихомирювателі країни, які без справжнього суду карали на горло повстанців, заробили великої догани, бо вони потоптали закони та звичаї Англії; отож вони підлягали б судові, та нехай вже король простить їх. Король, звичайно, пристав на гадку палат.

Так прикро скінчилося велике повстання англійського народу, ця грандіозна подія, що зазнала її світова історія. Повстанню бракувало повної, цілковитої єдности сил, і це виявилося скоро після майлендських подій, коли суцільний дотн поток народній розщепився на два струмочки—ессекський, що поняв віри королівській обіцянці, та кентський, де розбурхані повстанням хвилі народні не вщухли на якийсь час і після того. Цей роспад знесилив, само собою, народню опозицію, що скупчилася в Лондоні, і допоміг урядові швидче здихатися повстанських стовпищ. І цю справу прихильники порядку та неволі народньої мали змогу тим легше влаштувати, що всьому повстанню бракувало практичної політичної думки, а разом і тверезої тактики що до здійснення тії думки. Соціяльно-політичний утопізм на релігійній підставі у ватажків повстання, наміри знищити людей (земельних власників, адвокатів то-що), щоб знищити сістему, заступниками якої були ті люде, а разом із тим якась сліпа віра—спадщина віків—у верховного представника тії традіційної сістеми, а саме в короля, все оце звалено було в одну купу, все це містилося в ріжних пропорціях у головах людей, що силкувалися виборотн собі й нащадкам справедливий лад громадський. Та чи не найголовнішою причиною такого сумного кінця руху повстанського була та, що в своїй боротьбі за волю повстанці наткнулися на твердий ще мур феодального ладу. Правда, економичні підвалини кріпацтва були вже досить росхитані, і, як вже нам довелося

Digitized by Google

раніш зазначити, подекуди нова грошова сістема господарства остільки посунула наперед, що разом із старою натурально-господарською підвалиною зникала помалу і її кріпацька „надбудова“ (Ueberbau Маркса). Та проте ще досить міцно держалася стара економична традіція, що витворювала підставу старому соціяльному ладові, бо ще скрізь можна було знайти сліди натурального хазяйства. Ще тривкішою була психологична атмосфера, патріархальними кріпацькими відносинами навіяна. Цілі бо покоління зростали, твердо віруючи в непохитність старих „основ“, і навіть сам Вікліф, цей найвидатніший розум того часу, жахнувся, коли побачив, до яких соціяльних висновків сягнули його учні-лолларди.

Отже помилився б дуже той, хто б над могилами жертв повстання 1381 р. поставив хрест самого лише історичного осуду. „Не помиляється той, хто не бореться“, це раз, а вдруге треба зауважити, що для тих часів темних повстання виявило таку силу натхнення, такий дух незалежности і громадянської самопошани, а разом і таку організованність мас народніх, що важко їх знайти скрізь і завжде в історії народів. Такою мусить бути моральна оцінка народнього руху, незалежно від його практичних наслідків. Та тут виникає ще цілком утілітарне питання: чи була яка користь народові, що стільки сил згубив у боротьбі за волю сподівану? Історія дальших часів дає таку відповідь на цей запит: хоч рух повстанський і не приніс тих наслідків, на які сподівався народ, не зламав зовсім ланцюгів, що тяжили на народі, та все ж повстання прискорило процес розкріпощення в Англії. Страх нового народнього самосуду спричинився до того, що лорди саме в перші роки після повстання поступаються, переводять панщину на грошеві оплатки і взагалі роблять усякі полегкости своїм кріпакам. Таке, принаймні, загальне враження, хоч і тут годиться бути обережним, бо не всяка полегкість, не всякий випадок, де ми спостерігаємо це поліпшення умов селянського життя, є конче наслідком повстанського руху або ж хоч і страху нових розрухів: не забуваймо, що й перед повстанням кріпацтво подекуди було цілком скасовано просто як інстітуцію, що не відповідала новим матеріяльним умовам хазяйства.

Кінець-кінцем, скасування кріпацтва в Англії є наслідком довгої еволюції швидче, ніж раптового революційного акту. Такий

Digitized by Google

мусить бути останній присуд безсторонньої історичної науки, яка зараз пильнує тих ріжноманітних умов, що спричинилися до повільного, поступового визволення англійських селян. Сей процес розкріпощення затягся аж до XVI століття, коли ще можна було побачити останніх кріпаків [1]).

Кінчаючи статю, додам кілька слів про долю того „Статуту робітничого“, що був спричинився до повстанського руху. Року 1390 в йому зроблено значні одміни. Стару норму заробітньої плати було скасовано, і ціни на працю робітника більш пристосовано до місцевих умов, і хоч Статут і на далі вважався ще довго за добрий спосіб класового гніту, та повстання навчило шанувати силу робітників, і вже не з такою завзятістю налягали лорди на захист формальних прав своїх. Тим часом залюднювалася знову Англія, що колись зазнала чорну смерть, столітню війну, повстанську добу та инші пригоди, і в глибинах англійської громади потроху складалися нові форми життя, нові бурі непомітно зачиналися...

Ів. Бондаренко.

---

[1]) Нові розвідки про кінець кріпацтва в Англії належать, крім згаданого Педжа, ще молодому московському вченому Савину, учню видатного історика Виноградова. Див. його твір: „Англійская деревня въ эпоху Тюдоровъ“, М. 1903.

Digitized by Google

Весняної ночі.

Ескиз.

З неба дивлються зорі. Хмари, що недавно обкладали все небо, ховаються за обрій. Співають соловейки, акація сповняє повітря своїми пахощами. По вулицях ходять люде, балакають про щось, голоси їх мішаються з калаталом вартового.

Вільно дихається. Хочеться жити, сподіватись і вірити. Чому й кому?

На це питання навряд чи знайшлася відповідь у тій маленькій голівці, що визирає з вікна. В маленькій голівці з гарними рисами обличча йде велика робота. Життя таке повне, цікаве, що-дня доходять нові й нові чутки про гарячу жорстоку боротьбу. І страшно робиться і сумно, і боляче і хороше. А будущина вкрита темною, темною завісою,—такою ж, як і ця ніч...

— Ганнусю, чи тобі не холодно?

— Ні, мамо,—відповідає Ганнуся і в її голосі чути ніжні, лагідні нотки.

В світлиці запалили світло й на його фоні ще яскравіш малюється кучерява голівка.

Які гарні думки снуються зараз у їй.

Бідна мати, коли б ти знала, коли б ти бачила ці думки! Не нарікала б ти на свою дитину, не жалілась би на її холодність та байдужість до твоєї старости! Ні, ти пригорнула б до себе се маленьке гаряче серце, що б'ється таким чистим, святим коханням до тебе й до всіх людей. Ти б заспокоїла свою любу доню, приголубила б, як малу дитину, й своєю ласкою втихомирила б страждання молодого, чулого серця.

Дивлються з неба зорі—ясні, звабливі.

Хутко, хутко б'ється серце у Ганнусі.

Воно забило трівогу. Щось віщує недобре, і дарма Ганнуся дивиться на зорі, марно дожидає, що вони їй щось скажуть, заспокоють.

Digitized by Google

„Які люде недобрі,—думає Ганнуся.—Життя таке хороше; все радіє, всі живі істоти співають йому гимн хором своїх голосів. І тільки сам чоловік—з усього невдоволений. Шукаючи кращої долі, один мучить другого, вбиває, волю в його відбірає".

Яка чудова ніч, а скільки сліз тепер ллється, скільки очей, повних муки й страждання, дивляться може в сей самий час, як і Ганнусині очі, на зорі?...

Болем займається Ганнусине серце й під її довгими віями блищать і переливаються проміння зірок. І вони, як люде, граються в людських сльозах.

„Чи всі ж люде недобрі?—думає Ганнуся.—Єсть же й такі, що хочуть усім краще зробити. Мама каже, що вони злі, недобрі, що не по правді живуть, що на них упаде та кров та сльози, що зараз ллються. Вона каже, що сі люде забули за Бога, не шанують своїх батьків. Але хиба ж се правда? Хиба ж не можна любити і всіх людей, і своїх батьків? Хиба ж мама забороняє мені любити инших, хиба силує любити тільки її саму?"

І глибоко-глибоко задумалася Ганнуся.

„Адже ж мама любить свою доню. Вона певне не хоче їй лиха. Хиба не вона сиділа без сна над нею за часи її слабости, не вона цілими ночами в сльозах молилася за щастя своєї доні? Хиба не мама до крівавих мозолів працювала, щоб тільки дати змогу Ганнусі „вийти в люде?" Хто, як не мама, найбільш раділа її радощами та сумувала над її невеликими скорботами?... Добра, люба мама!—шепоче Ганнуся і дві гарячі сльози тихенько течуть по її щоках.

— Ганнусю-серце, чи тобі не холодно?

— Ні, мамо люба...

І знов тихо. Мати з трівогою придивляється до Ганнусі, хитає стиха головою й тихенько хрестить свою доню.

Затихає людський гомін. Чорніє високе небо, ясні зорі роблються ще ясніші, ще голосніше співають соловейки, а маненька голівка все дивиться в відчинене вікно.

Як раз напроти стоїть велика будівля. Прикро виступають на темному фоні неба білі мури. За високим парканом в тиші ночі, чути чиюсь важку ходу; долітає тиха журлива пісня.

Digitized by Google

Крізь щілини паркана миготить світ. Коли хода за парканом наближається, світло гасне, а журлива тиха пісня стає ще тихішою.

Ганнуся прислухається до ходи, слухає пісню й пильно-пильно дивиться на вузеньку смужку світа, що пробивається крізь паркан.

Їй здається, немов вона бачить за парканом вікно, в залізні ґратки оброблене, а за ґратками—гарне юнацьке обличча з чорними очима.

Ганнуся немов почуває на собі їх палкий, променистий погляд і сильніше б'ється її серце.

А ясні зорі дивляться і на Ганнусю, і на вікно за парканом.

Стало зовсім тихо. Тільки журлива пісня все ще свої жалі виливає, все ще плаче й сповняє серце Ганнусине гострим болем та сумом.

Вже давно не чула Ганнуся сеї пісні й сього голосу.

І не завжди тиху журбу виливав сей любий голос. Ні,—часами він дзвенів голосно й сміливо; палкі слова, високі чесні думки висловлював він, а не журливі й тихі пісні. Од сих слів огнем запалювалося щось у серці Ганнусиному, хотілось їй вірити, сподіватись, боротись... а тепер?... Тепер мама заборонила думати про його... Коли на нього зверне розмова, мама називає його негарними образливими словами.

„Невже ж мама недобра? За що вона так ображає його бідного, на що клене все, чому він молився й чому молитися почала вчиться у нього Ганнуся? Він добрий, хороший; невже й на його впаде людська кров?"

Страшно робиться Ганнусі. Її очі світяться мукою непорішеного питання. З благанням і важкою тугою посилає вона свій погляд у високе зоряне небо.

„Де ж правда, чия правда"?... Добра, люба моя мамо,—шепоче Ганнуся, а там десь глибоко, в середині, щось инше шепоче:—Любий, хороший мій!

— Добра, бідна, люба моя мамо!—шепоче Ганнуся, схиливши голівку на руки й закриваючи мокре од сліз личко.

А роскішній весняній ночі байдуже до всього. Дзвінко тьохкають і переливаються соловейки, квіти сповняють своїми па-

Digitized by Google

хощами повітря. Як чорний оксамит, простяглося південне небо й миріяди срібних зір роскинулись по ньому.

Вітрець заховався, немов прислухаючись, як б'ється маненьке гаряче Ганнусине серце.

Під парканом промайнула якась чорна тінь, сховалась за товстим стовбуром високого, густого ясену. До неї наблизилась друга... Тіні росходяться, сходяться, а Ганнуся все сидить, схиливши на руки голівку.

Раптом десь близько закувала зозуля. Ганнуся підвела голову. Чомусь до болю заколотилось у неї серце. Міцно притулила вона рученята до грудей, немов боючись, що вистрибне воно з її маненького, худого тіла.

— Зозуля на ясені,—думає Ганнуся.—Яка я дурненька... чого злякалась?

З тієї світлиці чути, як мама шепоче свої молитви. Ганнуся добре знає, за кого молиться її люба мама й на обличчі в неї з'являється вираз святого почування, а очі світяться тихим ніжним сяєвом.

А з неба дивляться зорі; світять, миготять, переливаються.

За парканом журлива пісня скінчилась, погас світ у щілині, не чутно більше й важкої ходи.

Десь далеко-далеко проспівав півень.

В мертвій тиші знов закувала зозуля й разом з цим прогуркотів вистріл і рознісся, як грім, у теплому повітрі весняної ночі.

Щось важке впало з паркана на землю і дві тіні хутко-хутко пронеслись біля Ганнусі. Одразу все сповнилося згуками. Грали на ріжку трівогу, тупотіли коні, бряжчала зброя...

А за парканом чулись крики, людський гомін, чийсь стогін. І з сього гармидеру Ганнуся почула два слова, тільки два слова:

— ...Тринадцятий... неживий...

В її серці щось порвалось і вона вже не чула крику. Високі, ясні зорі погасли для неї . . . . . .

. . . . . .

Вся в білому вийшла мати, розбуркана гармидером.

— Ганнусю, чи тобі...—і спинилась...

Digitized by Google

Просто перед нею стояла її єдина доня й дивилась їй у вічі.

І не ніжна ласкавість світилася в її погляді, не тихе кохання до своєї мами, а щось инше, нове, од чого трівогою забилось і до болю стислося старе материне серце.

— Мамо, на кого ж упаде його кров?—питає Ганнуся і знову страшний погляд її пече материне серце.

О. М.

Digitized by Google

Народня школа і рідна мова на Вкраіні.

Замітки народнього вчителя.

Народня школа на Вкраїні, опріч усяких перешкод, що стоять на стежці до освіти загалом по всіх школах у Россії, має кожному відому власну болячку,—то нерідна мова, якою вчать українських дітей по школах. Про се не раз говорено вже, але в сій замітці маємо на увазі показати читачам спостереження над самим життям народньої школи на Вкраїні; се, гадаємо, повинно зацікавити людей, яким лежить на серці справа народньої освіти в рідним краї,—тим паче, що експериментальних дослідів дуже мало в небагатій взагалі, що до сього питання, літературі. Будемо сподіватись, що з'являться незабаром коштовні й докладні праці про се,—а тим часом не будуть, може, зайвими й наші коротенькі замітки на підставі власного досвіду та спостережень.

Для української дитини, що часто приходить до школи не знаючи ані єдиного слова московського, школа з першого ж разу робить вражіння чогось чужого, від її життя далекого. Дитина часто не впізнає свого навіть власного ймення, вимовленого офіціяльною мовою,—мовою школи; хлопець, напр., з самого малу знає себе за Панаса, а в школі раптом з його виходить Афанасій. Перші слова вчителя до дітей, промовлені не тією рідною мовою, яку дитина до того чула кругом себе, зразу цілу безодню кладуть у дитячому розумінні між домівкою та школою. Вчення в народній школі з новиками, як відомо, повинно починатися з найлегшого; роботи повинно давати дітям зразу потроху, щоб їх непомітно для їх самих втягти в шкільну науку. По народніх школах на Вкраїні перші місяці науки—то каторжна праця, що не по силі ні дітям, ані самому вчителеві. Наламувати дитячий язик, що зовсім не призвичаївся до московської мови, заучувати незнайомі слова й разом учити читати—це скидається просто на якесь

Digitized by Google

глузування з дитини, яку силоміць ставлять в становище якогось дурника, що нічого з тієї досадної науки не розуміє і через те не може навіть найлекшого збагнути своїм поневіченим розумом. А з цього виходить, що більша частина дітей з першої групи одразу кидає школу, а і з тих, що зостались на муку, велику частину треба виділити в окремий куток, як цілком безнадійних. Звичайно по школах, де один учитель, діло так ведеться: діти, які з дому прийшли в школу, не знаючи азбуки, під тягарем непосильної для їх роботи незабаром одстають од тих, що хоч трохи знають алфавиту; вчитель не має спроможности вести їх однаковою тропою й через те мусить, як то кажуть, лишати їх „на произволъ судьбы“. Деякі з них не бачучи з такої науки жадної користи, кидають школу, инші ж хоч зостаються й уперто ходять цілий рік, бредуть „самопас“; щось пишуть собі, щось читають, а що саме, про те часто й сам учитель не відає,—і на другий рік якимсь то побитом з цієї отари „тупиць“ частина навчилась азбуки. До їх пристають новики, що знають склади з дому, і так складається перша група; а з неграмотних частину знов викидають з школи, а другу садовлять у „тупиці“. Не вдивовижу по наших школах і таких школярів здибати, що ходять років зо-два, зо-три й якось умудряються не піти далі „осы“. Що дала йому школа за два-три роки, яку ролю заграла в його розвитку—се дуже було б цікаво дослідити, але стежити за сим у сільського вчителя просто часу немає. Буває иноді, що батько не нахвалиться дитиною: „дотепний, каже, хлопець, розумний, повинен добре вчитись“; і сам учитель бачить по видў, що хлопець і справді не без розуму. Та минає місяць-другий, і хлопця й не пізнати: посидівши „тупицею“, робиться він якимсь затурканим, неначе переляканим дурником; замість відповіді плете всяку нісенітницю неможливо каліченою мовою. Промучившись отак, нарешті виходить дитина з школи, нічого не навчившись, з репутацією „тупоголового“ „тумана вісімнадцятого“, мовляв д. Франко. Часто й сама дитина вірить, що з неї й справді не що инше, як „туман“ і ще добра, як покинувши шкільну науку, скоро очумається від того удару, що ним школа зразу приголомшила була його розум, його розвиток, забивши памороки в дитячій голівці непосильним тягарем. Буває й так, що з легкого почину в школі хлопець надовго вже й оста-

Digitized by Google

неться і в своїх власних очах, і в очах инших людей ні до чого нездатним, нетямущим, і направити се не так то легко.

Звісно, багато сьому допомагає й те, що вчитель буває часто один на кілька груп дітей і фізично не може впоратися з усіма школярами; але ще більша вина падає на чужу, незрозумілу мову, що робить перші кроки дитині в школі дуже тяжкими; а тим часом, не зробивши перших кроків, і далі хлопець не піде, непосильний тягар зразу валить з ніг дитину, приголомшує й атрофує природній хист і здатність.

Та не легка чекає доля в школі й тих дітей, яким пощастило навчитись читати й які лишилися в школі. Зупинимось насамперед на першій книжці для читання, бо звідти доводиться брати мало не ввесь матеріял, яким користується вчитель, розвиваючи духовні сили дітей.

Як відомо, автори перших книжок для читання в народній школи, складаючи ті книжки, пильнують того, щоб з самого початку школяр бачив там усе знайоме йому, близьке. Для цього слова добираються з лексикону звичайної сільської мови; в статейках оповідається про знайоме дітям близьке життя, про все те, що оточує дитину вдома: поле, життя хлібороба, домівка, рідна хата; за найкращий матеріял до читання вважаються народні казки, пісні, загадки, приказки; малюнки також добираються такі, щоб дитина, глянувши на малюнок, зразу бачила й розуміла, що намальовано в книжці. Мова байок, казок, приказок, пісень,— то рідна дитині мова, і все те знайоме їй з домашнього життя. Таким способом перші книжки до читання складаються для шкіл у Московщині. Що ж до шкіл народніх на Вкраїні, то окремих підручників, пристосованих до українського народнього життя, немає, і вкраїнські діти повинні вчитися по тих книжках, що складаються для дітей иншої народности. Виходить, ніби й автори сих книжок, і всі служителі народньої просвіти змовилися і признали, що загальні закони виховування дітей на український народ „не распространяются".

Треба тільки поглянути на те, як відбувається вчення в нашій народній школі по цих книжках, щоб уявити всю їх непридатність для шкіл на Вкраїні. Тоді як дітям московської нації все, написане в книжці, рідне, зрозуміле,—українським дітям мало не на кожнім слові—загадка.

Digitized by Google

Хлопець знає *хату*, а в книжці написано *изба*, а в тій ізбі і кругом неї все щось чуже, невидане: „полати, лучина, лукошко, колыбель, зипунъ, кафтанъ, сарафанъ, кушакъ, овинъ, гумно, прясло, клѣть, рига“ і т. и. На ілюстраціях намальовано теж усе чуже: „изба“ незнайомого стилю, чужа природа, люде в якомусь чудному вбранні, школярі в лаптиках, з довгим чубом, зовсім не того типу, що звикли діти бачити в себе у селі; середина хати з московською піччю й „полатями“. На всіх цих малюнках не те, що бачуть українські діти, усе те чуже їм, далеке.

Читає хлопець у книжці: „Народная пѣсня“. Від учителя дізнається він, що то така пісня, яку співає народ, значить, думає собі, така, що може співають і в нашому селі. Але читає далі: „Сладко пѣлъ душа-соловушка“... або: „Изъ-за лѣсу, лѣсу темнаго вылетала стаюшка сѣрыхъ гусей“... „Разовьемъ мы березу“... „Какъ у насъ ли на кровелькѣ, какъ у насъ ли на крашеной“... і т. и. і т. и. Чи хто з дітей чув коли, щоб у їхньому селі співав хто щось подібне? І в хлопця в голові виникає думка, що ті пісні, які співають у його селі люде, то не справжні народні пісні, а якісь мужичі вигадки, яких грамотному чоловікові не слід і соромно співати, і ввесь сільський знайомий йому люд з його життям, з рідною мовою,—то і не справжній народ, а так якісь собі люде. В инших же дітей непомітно закрадається в душу недовірря до книжки, бо вони не бачуть у їй правди і через се вже так і звикають дивитись на книжку, як на якусь дурницю, вигадку. І ті і другі, вийшовши з школи, все таки не стануть співати московських народніх пісень; замісць, напр., пісні: „В неділеньку рано, як сонечко зійшло“ ніхто не почує, щоб українська дівчина, або молодиця заспівала: „Выдала меня матушка далече замужъ“. В селі ви почуєте швидче вульгарні, фантастично покалічені романси, босяцькі та салдатські пісні,—ніж народню московську пісню. Доводиться часто помічати, що московські епітети та звороти мови противні українським дітям і дорослим нашим людям. Музика московського народнього стиха незрозуміла українцеві; московська муза народня незугарна викликати надхнення в душі українця; народні епітети московські, як напр.: „молодушка, разлапушка, касаточка“ то що прикро вражають ухо українцеві, і як ножем шкребуть по серці. Немає, здається, в українських школах більшої кари школя-

Digitized by Google

рам, як загадати завчити на пам'ять кілька рядків з московського народнього епосу.

Поставте поруч української дитини московську і загадайте їм читати, наприклад, байку Крилова. В той час, як у хлопця московської нації при читанні вся істота говоритиме, як слова байки вимовлятимуться легко і плавно, в той час як він глибоко розумітиме і життьову правду байки, і красу народніх виразів,—у нашого вкраїнського хлопця читання виходитиме мляве, нудне, одноманітне; а коли читач спробує дати своєму читанню інтонацію, то зразу виявиться, що вона вимушена, завчена і не відповідає змістові; не помітите ви також у хлопця й зацікавлення тим, про що він читає.

Загадки, приказки, — а особливо загадки, — загадування і розгадування яких так до вподоби дітям,—а й ті не цікавлять дітей, знову ж таки через те, що вони „чужі" і змістом і формою, викладені незрозумілою дитині мовою,—всі вони здобуток чужої творчости.

Таким побитом виходить щось абсурдне, незрозуміле: ті елементи в перших шкільних книжках, що вводяться авторами книжок зумисне, щоб полегчити дітям науку грамоти, щоб не розривати школи з домівкою, щоб зробити книжку близькою до дітей,—всі ті елементи в народній школі на Вкраїні являються найбільше незрозумілими, найчужішими, найнепотрібнішими і найтруднішими частинами книжки. Та ж поміч, яку могла б і повинна б дати народній школі на Вкраїні багата українська література, марно гине на велику шкоду дітям і всій справі народньої освіти. Пояснити дітям всі незнайомі слова учитель не має ніякої змоги, бо таких слів знайдеться в кожній статійці стільки, що коли б учитель справді заходився усі їх поясняти, то в його не вистачило б часу на одні сі пояснення, а хоч би й вистачило, то однаково праця його пішла б марно, бо коли вести так звану „объяснительную бесѣду", то для цього треба, щоб слів було на раз узято двое-троє; коли ж їх у кождій статійці набірається десятків зо два, то не диво, що до другого уроку діти геть їх позабувають. Захажуватися ж знову коло пояснення незрозумілих слів ніколи, бо треба вчити й писати, і рахувати, та й не одну группу, а цілих три. Одже зрештою не треба, здається, великого досвіду, щоб зрозуміти, через віщо ми маємо такі сумні

Digitized by Google

наслідки з прищеплювання дітям освіти чужою, незрозумілою їм мовою. Давати освіту на незрозумілій мові й заразом вчити тієї мови,—це значить, ганятися за двома зайцями і ні одного з їх не вціймати. Коли б московська мова була в українських школах виділена в окремий предмет, то й діло дитячого розвитку і діло самої московської мови пішли б краще, бо тоді можна було б скласти якусь сістему до вивчення сії останньої.

Діти, цікавлючись книжкою, часто дома читають не тільки те, що задано на урок та роз'яснено, (хоч се буває дуже рідко, щоб наперед заданий урок учитель поясняв у класі), а читають і далі, що є в книжці, і все, що попадеться друкованого; читають і, звісно, дуже мало розбірають, а привчаються читати як відомий „Петрушка". Візьмемо, наприклад, не довго шукаючи, кільки фраз з того матеріялу, який знаходимо на перших сторінках шкільних підручників:

„Буря мглою небо кроетъ,
Вихри снѣжные крутя"...

або

„Ямщикъ сидитъ на облучкѣ,
Въ тулупѣ, въ красномъ кушакѣ"...

Кому відомі таємниці слів: мглою, крутя, ямщикъ, облучокъ, кушакъ, той уявляє собі добре й картину завірюхи, і „ямщика" на „облучкѣ" і т. и. Яка ж картина постане перед очима української дитини, коли вона про слово „мгла" думає, що то по-панському „могила", слово „кроетъ" читає „кроїть"... „Буря могилою небо кроїть"... „Але ж як то можна кроїть могилою?—гадає дитина,—ножицями кравці крають, то так, а могилою... та ще буря... небо?" Зітхне бідне хлоп'я і вже без думок барабанить як у стінку: „Бу́ря мглою́ не́бо кро́їть, ві́хрі снѣжные́ крутя́",—хоть, мов, не втямки, про що воно саме говориться, то хоч потішу себе гучним ритмом та рифмою.

В одній школі фразу: „рука бойцовъ колоть устала" школяр завчив так; „рука боцвой колоть устряла". І вже учитель як не силкувався навчити правильно читати сю фразу, а все-таки і на випускному екзамені хлопець читав: „рука боцвой колоть устряла". Коли московська дитина читає фразу: „Ямщикъ сидитъ на облучкѣ въ тулупѣ, въ красномъ кушакѣ",—то для неї тут

Digitized by Google

усе ясно, як божий день, наша ж дитина в цій фразі нічого не розбере. Читаючи книжку чи то в школі чи дома, школяр не може спинятися довго на кожнім незнайомім слові, бо то було б не читання, а „розшифровування“; щоб добре розуміти читане, треба добре знати значіння всіх слів, треба вміти перекласти в умі московські слова на українські, бо з усіма поняттями й уявленнями в українських дітей з'язані не московські слова, а вкраїнські; а коли багато слів і зворотів мови дітям зовсім незнайомих, і довго міркувати над читаним не приходиться, то з прочитаного хоч і вніймається шматочок якоїсь думки, або якийсь образ, але все те здається їм далеким, неясним. Ясної думки, ясного уявлення не вичитає ніколи український школяр із московської книжки, і поетична річ московських письменників чужа нашим дітям і не робить міцного враження на дитячу думку.

Одно з найголовніших завдань школи—розвинути розум у дитині, розбудити в неї думку, зробити їх бистрими та гострими. Тим часом від довгого, безглуздого такого читання дитячий розум, його здібности не тільки не розвиваються, а, навпаки, притупляються. І хто вчителював—не як ремесник, а як справжній педагог,—той напевне помічав, що в дітей, зовсім неграмотних (у нас) думка далеко яскравіша, далеко жвавіша, ніж у дітей, що побували в школі й довгий час попосиділи над книжкою.

Тепер подивимся, як в українських школах виховується „дар слова“ у школярів. Хто прислухався до мови письменних людей-українців, що мають звичай балакати по-московському, той певне знає, якого „краснорѣчія“ навчає московська грамота. Вживання слів не в тім значінню, що їм належить, грубі помилки в зворотах мови і в наголосах, курйозна мішанина слів московських поруч з українськими,—все це робить „русскую рѣчь“ українця не тільки чимсь смішним, а й безглуздим, так що не зразу й зрозумієш, про що саме людина хоче сказати і хиба тільки догадаєшся. Те ж саме, тільки ще в більшій мірі, можна бачити в народній школі. Переказувати прочитане, рішати завдання, розмовляти з учителем школяр повинен зразу московською мовою, яку він іще мало чув і в школі. Картина урока од цього виходить якась дика, безладна. Стоїть школяр перед учителем, уші почервоніли, піт струмками залива йому лице, а він белькоче: „изъ етого числа вичистить ето“... або: „вонъ бачилъ... солоей какъ запоёлъ“...

Digitized by Google

Учитель намагається поправляти безглузду „русскую рѣчь“ школяра; школяр хвилюється, жили напружились йому, лоб зморщився, очі збараніли. Кожне слово родиться у його на світ у муках та потугах. Видко, що десь там у його глибоко трепещеться жива розумна думка, видно, що дитина з усієї сили працює розумом, щоб висловити її, але ж вона не може того зробити, бо не має ні звички до вимовляння московських слів, ні запасу їх, і в голові в неї повинна разом їти дуже складна робота: пильнувати свої думки, висловляти її собі по своєму, а потім шукати у своїй пам'яті московських слів і перекладати свої думки на московську мову. Коли ж ще до сього хлопець дотепний і має жвавий розум і хист, то жаль тоді дивитись на його, бо більше муки світиться в його очах. І така нудота тягнеться в школі день-у-день цілі місяці, роки. Нарешті діти звикають до неї і вона робиться чимсь звичайним, і тільки учитель вступить у клас, почне урок,—обличча в дітей зразу переміняються: на їх з'являється вираз тупости та глупости, немов увесь клас зібрано з недорік, заїк та з ідіотів. Але тільки учитель забалакає з дітьми про близьке їм життя їх рідною мовою,—і немов свіжий вітерець пройде по дитячих обличчях: вони спершу здивовано переглянуться, зморшки з заникуватих на обличчях починають розглажуватися, з-під лоба починають блищати ясні розумні очі, з дитячих уст чуються дотепні речі, жваві й веселі, навіть рухи в дітей стають вільніші, і здається, що з їх плечей тільки що скинуто важкий тягар, який не давав їм ні говорити вільно, ні думати. Ще помітніше переміняються діти вийшовши з класу на передишку: самі безнадійні, безсловесні „тупиці“ в класі, на дворі, на волі вмить робляться самими бідовими й самими гострими на мову.

Нам відомий такий факт. У одній народній школі між школярами з'явився чудовий оповідач казок, байок, усяких випадків із сільського життя. Тільки, бувало, з'явиться він до школи, як зараз біля його школярі збіраються в кружок і він починає про що-небудь оповідати. Діти очей з його не зводять і роти пороскривають. Уже й учитель увійде у клас, а вони, мов зачаровані, не одходять од оповідача, і тільки після того, як вже учитель озветься, вони з неохотою росходяться по своїх місцях. Сей хлопець на уроках довго та вперто одстоював свою мову перед учи-

Digitized by Google

телем, розмовляючи з ним рідною мовою, поки таки в кінці шкільного курсу подолала московська мова. Перейшовши на московську мову, хлопець цим самим сам підписав смертний вирок своєму талантові гарного оповідача. Нудно стало слухать його. Хто ж позбавив хлопця початків його таланту? Видимо, що чужомовна школа, бо вона перша прищепила молодій душі погорду до рідного слова.

Візьмемо людей, що вчилися не тільки в народній школі, а й по вищих од неї, хоч би й самих народніх учителів, що вийшли з самого народу і змалку говорили рідною мовою. Говорити легко московською літературною мовою (про акцент ми вже й не кажемо!) не можуть вони. Кілько б не положено було праці, все таки вкраїнці чистою московською мовою не будуть балакати, так само, як не можуть навчитися розмовляти по-українському і московці, навіть і ті, яким доводиться мало не увесь вік прожити на Вкраїні.

Таким чином виходе, що навіть найкраща „обрусительна“ школа на Вкраїні все ж є—ворог народові, бо вона одрива людину від рідної мови, калічить її, гальмує розвиток народнього ума.

Не краще діло стоїть і з писанням у народніх школах на Вкраїні. Навіть тепер уже не криється ні шкільне начальство, ні сільські учителі з тим, що вони найбільш пильнують того, щоб сільська школа тільки хоч навчила писати сяк-так диктовку, а про те, щоб хоч трохи навчити дітей висловляти свої думки,— про те, мало кому з учителів народніх і на думку спаде, бо вчителі ледве справляються з диктантами. Мертва та тупа праця ся і вчителеві, і школярам справдешня мука. Учитель кидається на всі боки, щоб навчити до екзамену хлопців правильно писати московські слова. Слова вже й діктуються так, як пишуться, а не вимовляються; в ход іде навіть міміка та жестикуляція,—одно слово учитель рад би і в душу, і в голову вскочити дітям, щоб школярі „вивезли“ на екзамені. На екзамені часто можна бачити, як учитель із-за спини асістента, „на мигах“ показує, як пишуться слова, а все-таки діло йде не до ладу.

Не краще стоїть справа і з граматикою московської мови. Удержатись у голові в українських дітей вона ніяк не може і одскакує від дитячого мозку, як м'яч од стіни. При цьому можна спостерегти якесь чудне психологичне з'явище: скінчивши школу діти

Digitized by Google

мимоволі не тільки не силкуються вдержати в голові завчені правила граматики, а ніби навмисне викидають їх з голови, як якусь зайву вагу. Вже навіть і тоді, як діти прийдуть по „свидѣтельства“, і починають росписуватися, що одібрали їх, зразу виявляється, що вся граматика пішла „шкеребертом“: діти роблять помилку за помилкою, аж поки вчитель стане проказувати, як писати слова.

Коли ж здумає учитель дати дітям самостійну роботу по писанню, щоб написали свої думки про що-небудь, або дати просто „переложеніе“ статійки,—то діти жорстоко посміються над усією працею вчителевою і над граматикою: на бумазі будуть висловлені не логічні думки, а така каша, в якій дуже трудно розібраться. Найвигадливіша, найбуйніша фантазія не вигадала б навмисне таких граматичних помилок, таких диких зворотів, які зустрічаються в самостійних роботах школярів, і в учителя серце стискається від болю од спроби завдати таку роботу дітям.

Та воно инакше й бути не може. Писати самостійну роботу, в якій повинен виявлятись творчий дух дітей,—це зовсім неможлива робота в українських школах: у ту годину в дитячий голові відбуваєтьси такий складний, такий трудний процес, який здався б не по силі й дорослому чоловікові, а не то що дитині. Не легка праця на перших порах у школі висловляти на папері свої думки навіть рідною мовою, а коли до сього треба ще свої слова перекладати в умі на московські, шукати тих московських слів, пригадувати вивчені правила граматичні, то зрозуміло, чому такі „самостійні роботи“ скидаються иноді на балаканину напівбожевільних людей.

Нашому селянинові небагато і нечасто в житті доводиться писати; всі такі випадки можна перелічити по пальцях, і найважніший між ними—то писання листів. Прошеніе в суд, яку небудь росписку, вексель,—все те пише сільський або городський адвокат; лист же, то така річ, що коли грамотний, то повинен уміти написати. Перший раз тут український ґрамотій зустрічається з таким випадком, де він мусить самостійно творити, прикласти до діла свою грамоту, але тут же зразу виявляється, що він нездатний навіть до такої невеликої творчости. Тут до помочі приходить вироблений уже в казармах московськими унтерами, усім відомий безглуздий шаблон сільського листа. Вся

Digitized by Google

Україна, всі її села міцно схопились за сей шаблон, передають його з села в село, з роду в рід, як якусь релігійну формулу, що від початку та аж до самісінького кінця складається з довгої низки „поклонів“, на взірець якоїсь ектенії, з додатком кількох слів про погоду та врожай.

Треба стане коли написати чоловікові листа до сина, що в салдатах або так де на стороні, описати своє горе, злидні та нужду, або попрохати помочи,—московську мову, що учився колись, давно вже забув: не до того йому в житті, щоб франтити панською мовою. Бере перо в руки, і бажається йому, щоб у той лист перелити своє горе, свої жалі: кривавими сльозами, здається, писав би ті стрічки, але як писати? Зморщується чоло, пригадуються колись знайомі московські слова. „Во первих строках лубезний мой син увідомляю“... і так далі... І добре, коли хоч на кінці зуміє він приписати що „ищо увидомляю тибя, що ми горюємо з твоєю мамашою“.

Читаєш иноді такі листи, і ясно почувається, що неповинно бути тут міста московській мові, що тут своє життя, своє горе, які мають бути висловлені рідними словами, а замісць них стоїть якась нісенітниця.

Иноді шаблон не задовольняє людину, особливо коли їй бажається висловити в листі особливі почуття. Але це незадоволення з шаблону і бажання знайти инші форми, щоб вкласти в їх свої почування, ставить і автора листа, і того, до кого лист адресовано в глибоко комічне становище.

Автору цих заміток довелося читати лист від москаля, що служив у військовій канцелярії, до своєї матері. Шаблон салдатських листів, видимо, його не задовольняв і він хотів написати „деликатніше“. В листі до своєї старенької матері, сільської бабусі, він списав мало не цілком з „Письмовника“ (то б то: з листовні) палкий лист до коханої. „Кумиръ моего сердца!... моя безумная любовь къ вамъ огнемъ зажгла мою кровь... Цѣлую въ сахарныя уста“... В кінці стояло: „вѣрный до гробовой доски сынъ вашъ Никита Петровичъ Шаповаленковъ“. Далі йшов докладний його „титул“. Слухала бабуся той лист, і сльози струмками котилися по виду її. І жаль брав і смішно було. Далі згорнула бабуся той лист у папірець і заховала близько коло самого серця.

Що на Вкраїні не можна побачити селянського листа рідною мовою, більш усього скидають на те, що народ гербує своєю

Digitized by Google

мовою. Це неправда: гербують нею більше ті з українських селян, що побували по Одесах та Ростовах, та що терлись біля панів та полупанків. Селяне ж, що живуть своїм сільським життям, не цураються своєї мови, і певне у своєму житті, між своїми близькими вони листувались би рідною мовою, а надто в тих випадках, коли треба висловити щире яке почуття, або росповісти про якусь важну в домашній обіхідці справу,—та біда, що людям і на думку не спадає писати рідною мовою. Вони знають, що письменства вчаться по московському, а письменства рідного, рідною мовою для них немає: рідна мова у них істнує про себе, про домівку, то тому й пишуть вони по московському.

Як могли б писати українці листи рідною мовою—видко буде з поданих далі спроб таких робот у народній українській школі. Мусимо наперед сказати, що вкраїнською мовою школярі писали вперше у своєму житті. Діти трохи знайомі були тільки з українською літературою по „Кобзарю“, „Вінку“ Білоусенка, та по байках Глібова. Для самостійної роботи дано було переказати своїми словами деякі московські та українські байки, маленькі статійкі. Деякі з цих переказів ми для прикладу наведемо тут так, як вони були в орігіналі.

„Былына“.

„Спытавъ разъ кущъ былыноньки: чого ты така якъ рыбонька въяла, и пожовтила и не цвитешъ. Былынонька каже, оттого, що я на чужбыни“.

А оце маєте переказ того ж таки автора, дівчинки 3-ї групи, тільки вже мовою московською.

„Былына“.

„Спросилъ разъ кущъ былыноньки, чего ты така какъ рыбонька въяла, и пожовтила и не цвитёшъ. Отвичае Былынонька, оттого что я на чужбыни“.

Робота школяра 3-ї группи, 12-ти років.

„Старшына“.

„Зибралы люды старшыну. Отъ новый старшына и запышався. Разъ винъ сыдивъ на рундуци и побачывъ, що хто-то йиде сыломъ и гукнувъ старшына на свого небожа и каже: пиды спытай, що то за птыця ѣде (на сьому слові було багато у хлопця позакреслюваних виправок) мойымъ сыломъ. Хлопець побигъ доганять, пыдождить? Стало. И каже: чого тоби треба. Мене послався

Digitized by Google

старшына, щобъ я узнавъ, що ты за птыця. Пиды скажы, шо дурынь вашъ старшына и дурень ты. Пойихавъ, а хлопець пишовъ до старшыны. А що, хто-то? Та якыйсь знакомый що васъ зна и мене зна. Та якъ же винъ зна. Та такъ що каже що вы дурынь и я дурынь".

Наведемо ще один переклад з московської мови на українську. Автор—теж школяр з 3-ї группи.

„Вовкъ та баба.

Вовкъ шукавъ соби попойсти. На кинци хутора в одній хати винъ почувъ шо баба казала на дытыну на ту шо плакала. Цыть ато выкину вовкови.

Вовкъ ставъ тай жде. Наступыла ничь. Вовкъ все жде колы ему дадуть хлопчика. Колы ось чуе баба каже: не плачъ я не оддамъ вовкови, хай тилько прийде, то я его лозыною.

Вовкъ подумавъ выдно тутъ кажуть одно, а роблять друге и пишовъ геть одъ деревни".

Хто стоїть близько до наших народніх шкіл на Вкраїні, той певне згодиться, що ніколи так добре не напишуть наші школярі по московському, хоть учаться вони цею мовою по три то по чотирі роки, а ці спроби писати по-українському—перші в житті їхньому.

Здається ніякій теперешній школі і в вісні не примаряться ті наслідки, які б були, коли б у школі вчили писати по українському всі три роки. Уже з сієї першої спроби видко, як легко могли-б школярі владати рідним словом на письмі, як вільно викладали б вони на письмі найскладніші розуміння. Про те вже нічого й казати, що сталося б з самої тії мужичої мови, коли б увесь народ поведено була до вищої культури за поміччу його рідної мови, коли б народню музу було викопано з під московського попелу! А вона ще не згасла на Україні, в самій глибині сіл, там де б'ється саме живчик української народности, там б'є джерело національної творчости, якому не дають вирватись на світ божий усякі ніби то просвітні „учрежденія" на Україні.

Недавно в Київщині був такий випадок. Одному зовсім неписьменному селянинові спало на думку написати анонімного листа до поміщика, щоб у показаному місці той поклав 300 чи 200 карбованців, а то буде спалено економію. Як виявилося потім, писав листа син того селянина, школяр, із слів самого селянина.

Digitized by Google

Готового шаблону для такого роду писання немає, і довелось селянинові самому творити, будити в собі приспаний дух народньої української творчости. Лист був написаний на той зразок, як складаються українські пісні та думи. Копія з того листу, на жаль, загинула, але я пам'ятаю, як кінчався той лист:

Неси, пане, гроші скоренько та тихо,
Бо буде тобі, пане, великеє лихо.
Іде пан, поспішає,
Аж спотикається.
До дуба несе гроші скоренько
Та ще й озирається,
Щоб ніхто й не бачив...—

Скілько вже років проводиться обмоскалювання, але цілий край, великомилійоновий люд, живе тим, чим жив давно вже. Обмоскалювання порушило народність тільки зверху, а сама народність іще ціла, жива, і скілько то мусить минути віків, щоб здоліли вони вбити той великий народ!

Кажуть, що робиться тее в ім'я культури. Але яка ж то культура, що не пускає вільно світу до людей? Народ темний, забитий і йому треба передніше не московської мови, а світу більше, хліба його насушного, і той світ повинен доходити до народу простою натуральною стежкою, а не через каламутне скло московської мови. Не треба довго придивлятись, щоб побачити ту сумну будущину, що дожидає наш край, коли справа народньої освіти й далі йтиме тими манівцями, що й досі йшла. Хоч і як бралась би та працювалась Україна, щоб у своєму розвиткові не зостатись позад инших народностей, але мусить остатись, бо умови розвитку нерівні; кому не треба вчитись чужої мови, щоб розвиватись, той певне швидче йтиме, ніж той, кому спершу треба забути рідну мову та навчитись иншої, а тоді тільки йти до освіти. І коли ми хочемо, щоб цього не було, щоб пишним цвітом процвіла творча сила нашого нороду, щоб добрим робітником був він на широкій ниві світового життя,—мусимо з усеї сили дбати, щоб перестали вже нарешті калічити духовний образ його, щоб знято *зовсім*, у *всіх* напрямках знято пута з його слова.

С. Панасенко.

Digitized by Google

На страшний суд.

Оповідання.

— Чи правду, батюшко, кажуть, що суд губерський страшний?

— Через що?

— А як же вам здається?... Кажуть люде, що самі судді страшні, і скрізь у суді червоним застеляно, як кров'ю залито, а осторонь за ґратками стоять москалі з рушницями і виноватці брязкотять заковані у кайдани.

— Це правда.

— Ой, не думала я суду того бачити ніколи... І вечір і рано просила я Господа: „Дай мені, Господи милосердний, сидіть у своїй господі тихо й мирно, без судів, і діток моїх постав на таку степень, щоб і вони не були ні по яких судах!... От же, тепер не видержу. Іспишіть мені все чистенько, що я казатиму, іспишіть на бомазі, як сами знаєте, а я візьму той папір, піду в суд, покладу той папір на голову та й упаду навколюшки перед тими страшними суддями. Не видержу я тепер, побачивши, як б'ють мою сестру, кров мою рідну, б'ють боєм великим, непереможним. І прошу вас, батюшко, написать усе до крихточки—ось вам і карбованчика принесла—через те прошу ісписать усе: мо' я чого не висловлю, мо' не посмію, мо' й не збагну всього. Нехай прочитає суд ту бомагу, та тоди вже й судить, як сам собі схоче... От-же таки слухайте гарненько, щоб гарно списали!...

— Добре,—я слухаю. Кажіть!

— Двоє нас сестер: я та Уляна. Зросли ми в брата, бо рано зостались сиротами. Разом ми росли, мало не разом і заміж повиходили, та не один талан нам судила доля. Мій чоловік, благодарить Бога, плохий, і я того бою за вік свій не бачила. Став оце син балуватись: по вечорницях ходить, дівчатам та московкам горілку та пряники купує, то я й кажу своєму ста-

Digitized by Google

рому: „дав би ти йому прочуханки доброї!“ А він: „Мене батько не бив, то я хочу, щоб і мій син виріс не битий. Я й так батька слухав“. То так ми й вік живемо: тихо та любенько.

От же зовсім инша доля спіткала Уляну.

Сватав її удівець—гарний чоловічок. Так ми з ним гостювали залюбки, по чарці пили... От же не схотіла йти на чужі діти. Полюбився їй, бачите, Улас. Ну, нема чого казати, гарний з себе він був, Улас. Лице таке повне, червоне, високий і дужий на всю Плахтянку, а до того ще багатирський син. Закохалась, та й затопила свою безталанну голову.

Наперед усього не злюбила її свекруха. І так не злюбила, що й Господи!

Минув який час; став Улас укидаться в горілку. Уляна йому не мовчить, а тут мати їсть її, як иржа залізо, і чоловіка нацьковує. Не стало у них добра зразу. Сем'я велика: старі, троє синів, роботи до смутку, а вони ще в комерцію вкидались: держали шинок громадський, лавку, а найбільше гендлювали лісом, бо так спроможніше його були красти. Саме тоді се було, як пани у всій околиці завзялись його рубати і поруби були скрізь, куди не глянь, а стерегли той ліс свої ж селяне. Усим керував старший син Гордій, хитренький він такий, улесливий, а до того ще й грамотний, а Улас так був чоловік наський— нічого не хитрий, ну, дужий без міри. Напува Гордій громаду, бере ниви у заставу, покоси, дає гроші на великий зиск, а хто йому не до вподоби, то зараз на Уласа:

— Возьми його, браткo!...

А той і почне трощити чоловіка, иноді й сам не знає за що. Гордій за те йому горілки до-схочу.

Так і жили брати любенько: в одного голова, а в другого кулаки, і було обом по який час добре.

Одного року перекупив наш селянин Царенко на торгах громадський шинок, а на Мироновому кутку поставив Гапула нову крамничку. Пішли грошики мимо Гордієвого капшука. Що ж він надумався? Завзявся напувати горілкою Уласа, та ще двох безубитних п'яниць. Підмовив, так вони однієї ночі запалили шинка. Шинкарь похопився вискочити, а якийсь подорожній спав під лавкою, то там і згинув: самі кістки однесли на могилки. Чуємо через тиждень уночі ґвалт, на пожежу дзвонять...

Digitized by Google

А це запалено знову й хату Царенкову, та ще й так раптово запалено, з двох кінців, що Царенки ледве з душами сами вискочили, а добро яке було, погоріло все.

Тут уже громадяне не потаїли їх, виказали, бо знали добре й раніше, хто запалив, та кожен боявся за себе. Такого страху нагнали тоді на людей, що Боже! Ми сами з хазяїном боялись ночувати у власній хаті. Склали все збіжжя на вози, та він спить на тому муществі, а я з дітьми на сінешному порозі. Отак по-циганському жили ми тижнів зо два, аж доки їх заарештовано. От же зрадник Гордій зостався дома. Навіть і допиту йому не було жадного. Тих же трьох паліїв заслали на поселеніє до життя. Заслали з ними й Уляниного чоловіка, Уласа.

За чоловіком нагорювалась, а це вже восьмий рік іде, як вона бідує сама з чотирма малими дітьми.

Улітку, то день-у-день, від ранку до пізнього вечора, Уляна на роботі. Чи жнемо, чи біля картопель пораємось, то бачимо ж одна одну. Знаю я її житку добре! Вийдеш на поле, поспішаєш раніше, а Уляна вже он скільки вробила! Працювать працює, спини не розгинаючи, як кріпачка, а за столом нема їй місця. На полу вона їсть з своїми дітьми й сиплють тим сиротам безщасним, з ласки, зливки, що зостаються, достоту, як у панів наймичці, або як у людей собаці. Такі багатирі, а повірите—свитинки не справлять дітям. Льон на сорочки, то вона просить і хазяйки дають їй жменями. Прийде до мене холодна й голодна. Візьме хліба укусить і не бере з столу, а нишпорить по полицях, чи нема де цвіленького окрайця. Нема ж і в нас зайвого шматка, і ми ж гірко працюєм і на себе й на дітей. Певне, даю я їм запомогу, бо вони ж горіші від старців. Даю, батюшечко, та й озираюсь, бо не сама я господарка, є ще у мене й чоловік. Чи так, чи не так, а вже ж якось таки вона жила до цього року, а цього року на провесні стало їй далеко гірше, як її чоловікові в Сібіру. Перебрались вони на провесні у нову хату, а Уляну з дітьми кинули в старій.

— Живи, як знаєш!

І нічого тим сиротам не залишили: ні дров рубанця, ні відеречка, ковеню й ту забрали. Ні діжки ні борошна,—сказано, нічогісенько!

Послала я своєю дівчиною Уляні хліб на новосілля.

Digitized by Google

— Неси, доню, під полою, та від усіх крийся, щоб і батько часом не дізнався, бо буде нам, та й вийдеться.

Я дала картоплі, брат хліба, так і жила вона цілу весну з людської ласки. І та житка стояла більмом у оці Гордієві та й усій родині. Вони думали, що вона опухне з голоду, а що хтось їй запоможе, те й на думку їм не спадало. Що ж ви думаєте?! Були у Гордія пирожини, після провід. Наструнчив Гордій свого меншого брата,—теж розбішака не послідній—напоїв його горілкою, і бачимо, виймає він з кишені великого складаного ножа та й нахваляється:

— Ой, хтось заграє на цьому ножі!

Оце таке каже, а й до чого воно, нам і не в гадку.

Розійшлися ми по доброму. Коли це в глупу ніч счинився ґвалт. Прибіг той парубічка до Улянииої хати, стукає в вікно й кричить:

— Відчини!

Перелякалась вона—мовчить.

— Відчини, бо закипиш на ножі!—Та й почав ламать вікно.

Вона тоді прожогом у двері, та й прибігла до нас. Що ж ти поробиш? Не прогнать же, своя кров—не чужа!

Відцуралась Уляна своєї хати; почала перебіратись до брата, то ніхто не хтів і скрині перевозить, усяке боїться паліїв, та спасибі вже Грициха, спасенна душа, обстояла її, звеліла своєму чоловікові, бач, він її слухає,—то той уже витяг за півкарбованця скриню й подушки з тієї пустки.

Поростикала вона дітей по людях: кого в пастухи, кого в няньки і стала жить у брата, а посередникові довела прошеніє, щоб її дітям визначили опекуна. Прийшов старості приказ, по тому прошенію, зібрать на дев'ятника сход і опікуна їй визначить.

Сидимо ми з сестрою на самісенького дев'ятника у моїй хаті і балакаємо про всячину, а найбільше про дітей.

Коли це хтось стук у вікно: глянула я, а то десятник стукає у шібку ковінькою:

— Іди-ступай на сход, визначай собі опікуна,—це він так Уляні каже.

Почула Уляна те слово, зблідла, затрусилась уся, немов-би серце їй віщувало.

Digitized by Google

— Оце вже смерть моя, сестрице, серце у мене замерло, жисті моєї край.

Це вже суд мій піднімається.

Страшно їй проти роду настернятись, та й жила вона завше під трепетом великим. Виговорила вона тії слова, заплакала гіркими та й подалась на село.

Пішла вона, а я метнулась по хазяйству. Ні, не йде робота на думку, бачу, не впиню себе. Піду, думаю, й я туди, куди кров мою погукали...

А на сході людей! Гудуть, як бжоли—чоловіків багато, а бабів ще більше!

Зібралась громада, староста й гукає до Уляни:

— А йди, Уляно, наперед громади! Указуй сама, кого ти визначиш за опікуна своїм дітям.

Люде стишились.

— Мені, — відповідає вона,—всі люде добрі. Мусій, сусід їх близький, того я прошу поклоном низьким стать моїм дітям за батька. Він усю нашу жисть знає.

— Якого тобі треба опікуна?—Це вискочив з громади свекор.—Які він злидні буде опікать? Я не дам твоїм дітям ні шнура землі!

І почав він говорить. Правди трохи скаже, а потім бреше. Сто, може, він слів сказав, і на ту сотню ще дві сотні, і ніхто йому—ні слова.

— Вона,—каже,—й так пекла нас сімнадцять років, а це хоче допекти до краю. Хиба не знає громада, що я витратив п'ятсот карбованців, заки віддав її чоловіка на казенну пайку.

— На віщо ж ви, тату, витратили ті сотні? Хиба я не знаю? Зашліть і мене за ним, або що хотя зо мною робіть... Треба ж мене кудись діть?... Я буду казать по правді, бо я знаю куди стеряли ті гроші... Ви ж моїм чоловіком цькували на людей, як псом поганим. Ви на те теряли гроші, щоб зостатись дома та щоб на моєму дурневі все окошилось. Свідкам ви платили, урядникам платили, то чим же тому я винна? Хиба я палила? То Гордієве діло!...

Тут де не взявся Гордій, невидимо з громади виступив, а до того часу хто його знав, де він і був, не бачила я його.

Digitized by Google

— Дак я палив?

— Ні, голубе, ти не палив, ти підкупляв!...

Лусь він її під ухо, лусь під друге, так вона й покотилась покотом.

— Старосто, старосто!...—скрикнула тільки, а старосту того давно вода вмила, сховавсь по-за людьми. Кинувся на неї Гордій звірюкою. Бив і топтав здоровенними чобітьми скрізь: по грудях, по животі, і ніхто з громади не озвався, ніхто не оступився за нею, а було самих мужиків дев'яносто чоловіка, а бабів то ще більше...

Лягла я спати уночі, після того бою, а в мене думок!... Та думка туди, ця сюди... От, думаю, покарав мене Бог! цілу ніч очей не заплющила, так і сонечко мені зійшло.

— Слава Тобі, молюся я тоді, показавшому нам світ!...

Прогнала чередку, та аж тоді вже заснула.

До сестри не йду і не шукаю її, бо мені сказано, що вона пішла в город до посередника.

Коли це біжить її, Улянина дівчина.

— Тітко, звали вас мати, тяжко слабі, може й помруть. Прохали, чи нема у вас кумфорної масті, бо на колючки їх узяло.

— А нема ж у мене масті, моя дитино, нема нічогісінько! На двадцять копійок, купи своїй матці пляшку пива, а здачу доручи їй, а я не прийду, бо не запоможу нічим, я сильно стревожена.

Не пішла я до сеструхи, а серце в мене кипить!... Побігла я до старости. Найшла його коло пивної і людей біля нього стоїть чимало.

— На що ви,—кажу,—визвали Уляну з моєї хати на бій такий? Візьміть тепер двох чоловіка, побачите її, та піднесете сумленіє, як суд буде.

— Везіть її сами до лікаря, нехай лікарь пересвідчить, які там у неї побої.

— Ні, господин старосто, я не повезу—ви везіть, бо ви з моєї хати її забрали. Тепер я на вас жалюсь. У вас соцький, у вас десятників десять і ви не могли її оборонити?

— Я пішов саме тоді питать Мусія, чи згодиться він за опікуна бути, я нічого не бачив.

— Люде бачили! Ось і ви, дядьку Куделе, бачили...

Digitized by Google

— Мене не пишіть. Я нічого не бачив...

Боїться, бо тож багатирі, їх не обминеш, за ними випас, і землю панську роздають—усячиною вони керують. Спасибі вже Ілько підніс совість.

— Пишіть,—озвався,—всю громаду, вся громада бачила!...

Два місяці каменем вилежала Уляна в брата. Ну, як підвелась трохи,—пішла до врядника. Покликали туди й Гордія. Урядник до неї: „клади!“ і пучкою показав на стіл. Поклала вона півкарбованця. Вислухав він її любенько, а потім і на Гордія:

— Клади!

Поклав Гордій при ній же три карбованці на стіл. Вислухав і його урядник, а потім вилаяв обох та й попроганяв, а діло прекратив.

Подавала жалобу й до слідувателя.

Покликав її слідувателъ у волость за 18 верстов. Дала я свідкам по півкарбованця за робочий день і поїхала з нею на той дослід. Погукали її до слідувателя, а Гордій на самий перед побував уже там. Стала вона жалітись слідувателю, а він регоче.

— Де ж твої,—питає,—побої? Покажи свої уразі! Ти ж кріпка, як камень.

— Нехай мене дохтор обгледить, прошу я вас!

— Що ж, жінко! Нема тепер дохтора, приїде тижнів через два, та твоє діло не повезе, бо в тебе нема побоїв!...

— Ой, бито же мене, тяжко бито! Свідків спитайте...

— Такий твій, жінко, талан! Коли б він з тебе кишки випустив, або руки-ноги попереламував, то було б діло чогось варте...

Було йому сказать: а як би вашій жінці такий талан!...

То так і не повезло її діло. Оце недавно кликали в другу волость, уже саму її, без свідків. Був там і дохтор, білий, як яблуня в цвіту, а слідувателъ молоденький, той самий. Покликано її на ранок, дохтора вона побачила о-півдні, тільки не обглядав він її овсі. Глянув:

— Ти, каже, здорова на всьому—ступай!

А слідувателъ нагукав її аж увечері і так лаяв, так лаяв, Боже!

Digitized by Google

— Дурна ти, та ще жалієшся! Хиба ти скляна, що тебе не можна побить? Вас же чоловіки завше б'ють!

— То тож чоловік, а це кат зна хто!

— Який тобі дурень прошеніє писав?

— Та хиба ж там неправда яка, чи воно не так написано?

Так росердився, аж ногами затупотів. Такий! Там до його дівчинку жінка приводила й жалілась на одного чоловіка, а він каже: „то мо' вона на корч настромилась!" Глузує та й годі...

Спишіть же оце все, батюшечко, спишіть, та подам я всю правду на той страшний суд,—а, може, таки він розсудить?... Чи й там оборони не буде?

Лісак-Тамаренко.

Digitized by Google

З російського життя.

Значіння Думи.—Невдатна спроба скласти коаліційне міністерство.—Репресії і наслідки їх.—Ексцеси революційного руху.—Питання про диктатуру.— Закон про „военно-полевые“ суды. — Міністерська програма реформ.— Закони 12 та 27 серпня і 19 вересня.—Слово і діло.—Смерть Трепова.

Два з половиною місяці минуло від дня, як роспущено першу Думу, а тим часом і по сей день думки й почування всього свідомого громадянства цілих десятків націй, з яких складається держава российська, несамохіть кружляють і будуть кружляти біля будинку Таврійського палацу до того часу, поки в йому знову зберуться заступники народу на спільну працю. І немає сили, що здужала б порвати ті невидимі ланцюги, якими приковано думки і почування народу до непривітного будинку першого парламенту в Россії, а тим більше розвіяти їх у-нівець. Занадто дорогою ціною, ціною многолітніх невільницьких кайданів, ціною життя й крови великого числа борців за волю й щастя народу куплено було той перший парламент „імперії народів“. Здобутий такою дорогою ціною, перший парламент за 72 дні свого істнування вспів сконцентрувати на собі думки громадянства не через те, що він спромігся дати щось користне і цінне тому громадянству,—бо за такий короткий час не легко було це й зробити,—а через те, що він був символом думок, бажаннів, мрій і домаганнів багатьох поколіннів милійонів народу, виснажених невільницьким життям під берлом автократії. На Думі сконцентрувалася увага всіх, бо в їй бачили перший і єдиний орган, за поміччу якого повинні були знайти свій вираз і здійснення сучасні політичні, економичні і соціяльні ідеї й домагання, що до сього часу мусили перекриватися й таїтися по всіх усюдах, не сміючи виступити отверто й прилюдно. І бюрократія добре розуміла значіння Думи, як поворотного пунтку в історії громадсько-політичних відносин у Россії, од якого вже вороття немає і бути не може. І хоч

Digitized by Google

уряд роспустив перший парламент не так, як се робиться по конституційних державах, про те не зважився скасувати заступництво цілком і хоч не de facto, то принаймні de jure вернути знову до самодержавства. Ще й надто: уряд, устами свого прем'єр-міністра Столипіна оповістив, що „правительство проникнуто твердымъ намѣреніемъ способствовать отмѣнѣ и измѣненію въ законномъ порядкѣ законовъ устарѣвшихъ и не достигающихъ своего назначенія“ і що „старый строй получитъ обновленіе“.

На жертву громадським домаганням віддано двох міністрів і почалися розмови з дд. Шиповим, гр. Гейденом, Гучковим, Стаховичем та Львовими, щоб залучити їх, як громадських діячів, до кабінету. Се зробити не пощастило і прем'єр-міністров здалося, що він мусить оповістити Россію, через що саме йому не пощастило залучити до себе в співробітники громадських діячів. І д. Столипін оповістив, що хоч „общественные дѣятели и солидарны съ министерской программой, но комбинація съ ними не состоялась по причинамъ лежащимъ внѣ воли послѣднихъ и правительства“, а з другого боку,—що „общественные дѣятели не вошли въ министерство только потому, что считали полезнѣе свою дѣятельность въ качествѣ общественныхъ дѣятелей“. Але „общественные дѣятели“ гр. Гейден, кн. Львов і д. Шипов видрукували листи, в яких одверто заявили про свою несолідарність з програмою кабінету, а також і про умови, на яких вони погодилися б уступити до кабінету: не менше, як 7 міністерських портфелів і видання нового офіціяльного повідомлення про заміри уряду, що до реформ. Замісць семи портфелів їм було пропоновано тільки два; що ж до оповіщення урядового, то їм сказано було, що уряд і без того має твердий замір заводити реформи. Натуральна річ, що громадські діячі, навіть такі як Гучков та Н. Львов, не зважилися увійти в склад такого кабінету, а „предпочли остаться въ рядахъ общественныхъ дѣятелей“. Безперечно, що на результати заходів п. Столипіна скласти коаліційне міністерство вплинули також і події в Кронштаді, Свеаборзі, на крейсері „Память Азова“, то що. Міністерство лишилося в безпорадному становищі, безсиле і самітне серед бурхливого моря революції, не запобігши ані найменшого довірря до себе навіть серед тої частини громадянства, що ніколи не спокушалася сходити на бік з шляху лойяльности.

Digitized by Google

Та на инші відносини до себе міністерство ледві чи й могло сподіватися. Обіцянка його „неуклонно идти путемъ реформъ", та „обновлять старый строй" навіть у найімовірнішого „обивателя" россійського нічого більш, окрім гіркої усмішки, не викликала, бо й сліпому було видно, що „реформы и обновленіе стараго строя" ніяким чином не можна погодити з міністерством „роспуска Думи", і з його погрозами „неустанно бороться" з революцією, дарма що в урядовому оповіщенні до генерал-губернаторів та губернаторів їм нагадувалося пам'ятати, що уряд веде боротьбу „не съ обществомъ, а съ врагами его". І немовлятко в Россії вже навчилося за останні часи розуміти, що проводить „реформы", хоч би вони були й „разумныя", та „обновлять старый строй" без заступників од народу ніяк не можна.

Та коли б навіть і проявився якийсь „Манилов" нашої „конституційної епохи", якому забажалось би поласувати ілюзіями обіцяних „разумныхъ реформъ", то він би не вспів навіть і віддатися своїм мріям, бо перші ж дні свого істнування нове міністерство ознаменувало рішучими репресіями проти преси і громадянства: десятки заборонених зовсім або ж припинених на певний час газет, які навіть не мали нічого спільного з революцією, заборона спілок і товариств, арешти, труси, заслання і т. и. і т. и.,— все це посипалося на голови винних і безневинних людей. Одно слово—сталося те, що й повинно було статися і про що в один голос пророкувала вся чесна, незалежна і не рептильна преса,— а саме,—що роспуск Думи ніяким чином не можна погодити з здійсненням ліберальних реформ, бо це речі протилежні і стоять у гострій суперечці, і що міністерство „роспуска Думи" силою самих річей повинно кинутися в обійми реакції. Так і сталося. До 6 серпня,—себто через місяць по роспуску Думи,—з 84 губерній та „областей" у виемковому стані знаходилося 82 губернії та області: 40 на військовому стані, 27—на стані надзвичайної і 15—побільшеної охорони. Цих цифр досить, щоб зрозуміло стало кожному, оскільки офіціяльне повідомлення суперечить правді, коли каже, що уряд має на оці вести боротьбу „не з громадянством, а з ворогами його". Мало не вся держава перейшла на становище якогось військового табору, серед якого тільки чутно брязкіт зброї, стогін, плач і лемент; не чутно тільки одного—пісень побіди над ворогом, і це останнє найкращий

Digitized by Google

доказ безсилля репресій і цілковитої їх безрезультатности. „Спочатку усмиреніе, а потомъ реформы“,—з таким девізом на своєму прапорі роспочинало „нові ери“ вже багато міністерств і довели країну до революції. Починать же нову еру реформ під цим самим девізом по роспуску Думи,—це значило вести країну до цілковитої анархії. Результати такої хибної політики не забарились прокинуться у всій своїй силі. Ніколи ще життя, здоровля особи не тільки офіціяльної, а кожної приватної людини, її помешкання, добро рухоме й нерухоме не було в такій небезпеці з усіх боків, як зараз. Що-дня, що-години озброєні напади, замахи, підпали, грабіжки не дають спокійно зітхнути, не дають жити й працювати. Що ж до осіб, які займають хоч найнезначніше місце в адміністрації, то тут уже й казати нічого: терор червоний переслідує їх немилосердно і жорстоко, не зупиняючись ні перед чим. Статистика політичних убивств і замахів на вбивства, що припинилися було під час функціонування Думи, після роспуску її вражає своїми цифрами.

Пригадаймо тільки, що коїлося наприклад 2 та 3 серпня у Варшаві та в Плоцьку: серед дня, одночасно по всіх улицях цих двох міст було полювання на поліціянтів та на патрулі. За один день поліціянтів полягло мало не три десятки. 12 серпня скоївся страшний замах на самого Столипіна, що поглинув стільки жертв; 13-го вбито генерала Міна, 14-го генерал-губернатора Варшави Вонлярлярського; а перед тим за кілька день губернатора в Самарі—Блока, генерала Маркграфського у Варшаві; а ще раніш—замах на генерал-губернатора у Варшаві Скалона; в Одесі—на Каульбарса і т. и. і т. и.

Поруч з замахами на життя видатних та значних і дрібних агентів власти, на кожний день припадає по кілька грабіжок, самих відважних, самих нахабних. І характерно в цьому те, що злочинців здебільшого не знаходять.

Ексцеси революційного руху, виявом яких стали щоденні вбивства, замахи на життя агентів власти, безнастанні ґвалтовні наскоки анархистів-комунистів, анархистів-індівідуалістів і звичайних хуліганів на мирних мешканців, наскоки, проти яких почали протестувати крайні партії, дали ґрунт темним, анархистичним силам реакції щоб порушити питання про диктатуру. Реакція, устами своїх вірних ватажків Грингмута й Суворина з компа-

Digitized by Google

нією почали бити в дзвони і ширити думку про неминучу потребу диктатури. Був час, коли питання про диктатуру не сходило з шпалт щоденної преси; його обмірковували з боку теорії і практики; називали вже навіть на ймення кандидатів на диктатора.

Але і громадянство, і сам уряд добре розуміли, що страшним словом, хоч би те слово було й нове, ради не дасть. Та й що справді нового спромоглася б дати диктатура, коли вже й без того вищі агенти місцевої власти мають право скасовувати силу всіх законів? Видимо, що диктатура з юридичного—сказать би так, боку нічого не може додати нового до того, що вже тепер є, хиба що збільшити цифру „карательныхъ экспедицій". Але це все можна зробити—та й робиться—і без диктатури.

Але зрікшись думки оповістити диктатуру, міністерство, ступивши з самого початку своєї діяльности на шлях репресій, силою самих річей повинно вже було йти тим шляхом і далі. Опозіційна преса заздалегідь бачила ці дальші фатальні кроки міністерства, не вважаючи на запевнення прем'єр-міністра, що він не збочить з шляху ліберальних реформ і не має на думці вести боротьбу з громадянством. І після цього, 20 серпня, з'являється закон про „военно-полевые" суди і правила про побільшення кари за пропаганду у війську. В цьому новому законі все, до чого б ми не торкнулися, з якого боку не підійшли б до його—все викликає тяжке враження: і норми матеріяльні і процесуальні, які він установляє, і організація суда і самий процес, і умови, при яких він відбувається; все тут пристосоване до того, щоб звести на-нівець хоч би найменші гарантії справедливости і правди на суді. Суд складається з офіцерів без спеціяльної юридичної освіти; в процесі немає ні прокурора, ні оборонця, немає навіть акта обвинувачення, може не бути й свідків,—є тільки один обвинувачений, без найменшої змоги оборонятися і суд—без змоги поправити свою помилку, бо присуд над обвинуваченим повинен виконуватися негайно. Окрім того, на розгляд сього суду передаються не тільки тяжкі злочинства, а кожне „очевидное преступленіе, учиненное лицомъ гражданскаго вѣдомства, при которомъ нѣтъ надобности въ его разслѣдованіи".

Але в цьому невинному простуванні міністерства шляхом репресій не помітно колишньої самовпевнености, хоч би такої, яку мали такі міністри як Сіпягін та Плеве. Свідомість власної

Digitized by Google

несили почувається в кожнім слові кожного урядового оповіщення, не вважаючи на зважливий тон його, бо заступники сучасного уряду давно вже не почувають у себе під ногами грунту, на який могли б спертися в своїй діяльности. Очевидно, щоб знайти такий грунт, міністерство, видаючи закон про „военно-полевые“ суди і тимчасові правила про побільшення кари за пропаганду у війську, видало рівночасно і програму реформ. У вступнім слові до програми міністерство висловлює свій погляд на репресії.

„Репрессіи, необходимыя для обезпеченія возможности жить и трудиться, являются лишь средствомъ, а не цѣлью“—каже оповіщення. Справжня ж мета, яку має на оці уряд—реформи. Вся річ тільки в тому, яким шляхом іти до тих реформ. Але і в цьому пункті уряд має певність у собі. „Путь правительства ясенъ“...—каже урядове оповіщення,—...„напряженіем всей силы государственной идти по пути строительства, чтобы создать *вновь* устойчивый порядокъ, зиждущійся на законности и разумно понятой истинной свободѣ“.

Що ж до самої програми, то даремно ми шукали б у ній чого нового, чого не казав би уряд устами своїх не тільки конституційних, а й доконституційних міністрів. Програму цю всю можна вкласти у два параграфи. Параграф перший каже, що „правительство будетъ продолжать попрежнему твердо бороться съ крамолой“; в параграфі другому стоїть, що „правительство не отступитъ отъ обѣщанныхъ обществу реформъ;“ далі йде список намічених реформ, які не виходять із рямок маніфесту 17 жовтня.

Правда, одна тільки новина є в програмі міністерства,—це поділ реформ на дві категорії. До першої категорії належать питання, які подано буде на розгляд до Державної Думи і Державної Ради; з приводу цих питань вища адміністрація повинна виготувати докладно обмірковані законопроекти. Друга ж категорія реформ „по чрезвычайной неотложности своей“ мусить бути здійснена негайно. До сії категорії належать питання, що полягають на основах, оповіщених у маніфестах, „частичное разрѣшеніе которыхъ не можетъ связать свободы дѣйствій будущихъ законодательныхъ учрежденій и направленіе которыхъ уже предрѣшено. На первомъ мѣстѣ въ ряду этихъ задачъ стоитъ вопросъ земельный

Digitized by Google

и землеустроительный. Практическій починъ въ этомъ вопросѣ данъ Высочайшимъ повелѣніемъ о передачѣ крестьянскому позе-мельному банку удѣльныхъ оброчныхъ статей."

Вірючи цілкомъ в щирість замірів теперішнього міністерства що до здійснення реформ і переведення їх у життя, не кажучи нічого про здатність міністерства „идти по пути строительства", при цілковитій ізолированости його від живих творчих сил громадянства, ми спинимося тільки на поділові реформ на категорії. Насамперед що-до критеріума, який положено в основу поділу реформ на категорії. Критеріум цей—„чрезвычайная неотложность". Він нездатен витримати ані найменшої критики. Зараз усі справи в державі: і політичні, і економічні, і соціяльні стоять у такому становищі, що кожна реформа має характер „чрезвичайной неотложности". А хоч би справа з реформами була і в иншому становищі, то все ж те, що на думку, скажемо, п. Столипіна є справою нагальною, на гадку когось иншого здаватиметься навпаки. Нарешті, хоч би прем'єр-міністрові і пощастило провести межу між цими двома категоріями реформ і точно поіменувати реформи „чрезвычайной неотложности", то першим кроком у сістематизації реформ мусить бути не що инше, як негайне скликання Думи, а не здійснення реформ на свій риск. Найкращим доводом кардинальної помилки, якої допустився прем'єр-міністр, поділяючи реформи на категорії, являється те, що він порахував до реформ „чрезвычайной неотложности" земельну справу, бо вона, мовляв, належить до категорії тих справ, „частичное разрѣшеніе которыхъ не можетъ связать свободы дѣйствій будущихъ законодательныхъ учрежденій и направленіе которыхъ уже предрѣшено". Що земельна справа належить до категорії справ „чрезвычайной неотложности,—про це нема що й казати, але що розвязання її, хоч би й часткове, „не можетъ связать свободы дѣйствій будущихъ законодательныхъ учрежденій",—про це також не може бути двох думок...

Земельне питання, той напрямок, у якому воно трактувалося въ першій Думі, позіція, яку заняла Дума в роз'язанні його, були одною з найголовніших причин передчасьної смерти першого россійського парламенту. Тим часом роспустивши Думу, уряд зважився самотужки піти на-зустріч цій пекучій потребі і зробити спробу роз'язати питання про землю без заступників од народу.

Digitized by Google

Робиться це мерщій, швидко, раптово, навпроти міністерської декларації Горемикіна і тому, що в імени міністерства говорили в Думі Гурко з Стишинським. 12 серпня видано указ про передачу крестянскому банкові земель удільних; 27 того ж місяця—скарбових, а 19 вересня—про передачу „Главному управленію по дѣламъ земледѣлія и землеустройства“ земель кабінетських. Раптову земельну реформу вираховано, видимо, на те, щоб прихилити до уряду перед виборами селянство. Але поминаючи кваліфікацію реформаторських заходів міністерства, як і те, оскільки здійснення передачі названих земель за помічу крестянського банку зменшить земельний голод і втихомирить розбурхане народне море, ми зазначимо у всій цій справі тільки одну дрібничку.

Не далі як 20 серпня прем'єр-міністр Столипін у своєму оповіщенні, наведеному у нас попереду, оповістив що він намірився „создать вновь устойчивый порядокъ, зиждущійся на законности“ і т. и. Але через тиждень, то-б-то 27 серпня, сам перший подав приклад вельми необачного і через се вельми шкодливого своєю принадністю ламання законів. Це зазначив не хто инший як колишній міністр д. Н. Кутлер. Річ в тому, що указ 27 серпня про спродаж крестянам скарбових земель покликається на ст. 87 „основних“ законів, на підставі якої міністерство призначило на спродаж скарбові землі до скликання нової Думи. З приводу сього д. К. Кутлер пише: „Хотя указъ 27 августа и ссылается на ст. 87 основн. зак., но находится въ явномъ съ ней противорѣчіи. По смыслу этой статьи именные указы, издаваемые во время перерывовъ дѣятельности думы, имѣютъ силу въ теченіе этого перерыва и двухъ мѣсяцевъ по созывѣ думы; по окончаніи этого срока дѣйствіе означенныхъ указовъ само собою прекращается, если не будетъ подтверждено въ общеустановленномъ законодательномъ порядкѣ. Отсюда слѣдуетъ, что упоминаемые въ ст. 87 основ. зак., указы не могутъ имѣть предметомъ такихъ мѣръ, которыя безповоротно предрѣшаютъ извѣстный вопросъ, которыя фактически не могутъ утратить своей силы по истеченіи извѣстнаго срока. Между тѣмъ правила о продажѣ казенныхъ земель именно предрѣшаютъ ихъ назначеніе. Такъ и сказано въ начальныхъ словахъ указа: „Признавъ необходимымъ *предназначить* свободныя казенныя земли“... (Право № 35).

Digitized by Google

Та і взагалі поводіння міністерства суперечить тим прінціпам „законности и разумно понятой истинной свободы“. В офіціяльній декларації кабінет, наприклад, оповіщав, що „съ своей стороны правительство *считаетъ для себя обязательнымъ* не стѣснять свободно высказываемаго общественнаго мнѣнія, будь то печатнымъ словомъ или путемъ общественныхъ собраній“. Про те в той саме час, коли в Петербурзі відбувався перший цілороссійський з'їзд голов і уповажнених „союза русскаго народа“, на якому всякі Крушевани, гр. Коновницини, говорили такі людозненависні, хижо-розбишацькі промови що голова з'їзду, відомий Пуришкевич, мусив навіть „умѣрять расходившіяся страсти“,— в той саме час не дано дозволу урядити з'їзд заступникам „партіи народной свободы“. Дбаючи про бажані для себе результати будущих виборів у Думу, міністерство робить, таким способом, усе, щоб забезпечити на виборах успіх тим елементам, яких воно так боїться. Делегати партії „народной свободы“ відбувають зараз свій з'їзд у Гельсінфорсі, і уряд не здолає припинити діяльність партії й усунути її вплив на виборчу агітацію. Це видима річ, і незабаром міністерство напевне побачить свою помилку.

9 вересня телеграф приніс несподівану звістку про смерть Д. Трепова. Чутки про його слабість, що правда, доходили не раз, але були вони якісь невиразні й непевні. В особі небіщика дворцового коменданта зійшла в могилу досить цікава фігура, з іменем якої з'язана буде не одна сторінка історії того моменту, що ми переживаємо тепер. Ім'я сії людини увесь час, відколи вона стала так близько до палацу, було сінонімом усіх реакційних заходів, і тільки смерть її положила край усім розмовам про її вплив на ввесь хід внутрішньої політики. Правда, д. Шарапов зробив було спробу реабілітувати Трепова і виявити його „жертвою увлеченія либеральными завиральными идеями“, але це зроблено було так „по-шараповски“, що мало хто поняв йому віри. Так чи сяк, а безперечно, що перед смертю Трепов, через якісь невідомі причини, втратив свій ще недавній вплив. Історія незабаром напевне дасть одгадку цій загадці наших днів разом з иншими, яких так багато.

Подаючи загальний огляд громадсько-політичного життя в Россії за минулі два місяці, ми несамохіть вийшли за межі за-

Digitized by Google

значених рямок і повинні, на превеликий жаль, одікласти огляд життя за той же самий час на Україні до другого разу, бо життя і відносини на території Української землі мають свої специфичні риси і прикмети, які вимагають для себе окремої мірки і оцінки.

Сього разу зазначимо тільки кілька фактів більшого й меншого значіння, про які згадувалося в нашій пресі.

Влітку ще почалася справа сполучення вкраїнської соціял-демократичної робітничої партії з россійською с.-д. р. партією. Центральний комітет української с.-д. р. п. в серпні розіслав усім місцевим групам партії проект умов, на яких сталося б це сполучення. Проект складається з шістьох пунктів:

1. Українська с.-д. р. п. входить в россійську с.-д. р. п. як соціял-демократична організація українського пролетаріята, що працює на Вкраїні.

2. Українська с.-д. незалежна що до всіх питань праці на місцях, на основі загальної партійної програми і тактики.

3. Українська с.-д. має свої місцеві організації, центральні інстітуції, з'їзди і конференції.

4. Українська с.-д. має заступництво в ц. к. р. с.-д. р. п. по згоді з останнім.

5. Всі місцеві організації складають загальний керуючий центр р. с.-д. р. п., на основі загальних виборів, без ріжниці національности членів партії.

6. Українська с.-д. має заступництво в делегації р. с.-д. р. п. на міжнародніх соціялістичних конгресах.

Увага. Умовою свого вступу в р. с.-д. р. п. українська с.-д. р. п. ставить признання автономії України. Визнаючи, що ц. к. р. с.-д. р. п. не має загальних директив що до цього питання і не може самостійно погодиться на цьому пункті, українська с.-д. р. п. згожується залишити цей пункт відкритим, заховуючи одначе за собою право пропагувати ідею автономії України.

Одначе згоди на ці умови від рос. с.-д. р. партії й досі нема і поєднання не сталося.

В місяці липці у Київі вряджено було курси для учителів народніх шкіл. На курси прибуло коло 400 чоловіка з України право і ліво-бережної і з слободської, з Таврії і з деяких московських губерній. Серед учителів знайшлося чимало національно-

Digitized by Google

свідомого елементу, з якого склався осередок, що згуртував коло себе чимало людей більшої і меншої свідомости. Заходами цієї свідомої частини курсистів на курсах при всякій нагоді порушалось українське національне питання і трактувалося з огляду інтересів і потреб народньої школи. Перед кінцем курсових робот, коли йшли наради з приводу загальних питань, комітет поставив на чергу питання і про українську школу.

Зрештою 23 липця відбулися загальні курсові збори, на яких принято було найважніщі резолюції, що поскладали відповідні комісії. Подаємо з цих резолюцій дві: одну загального змісту—про народню школу та права вчителя—перекладом на нашу мову і другу—про українську школу, подану до ухвали зборам мовою українською. Перша резолюція роспадається на 4 розділи:

I. Просвіта:

1) Просвіта повинна бути вселюдна, обов'язкова й безплатна.

2) Школа повинна бути єдина й без перериву.

3) а) Наука повинна бути вільна й рідною мовою учнів; б) релігійне виховання треба передати з школи на сем'ю.

4) Народню просвіту треба передати в руки місцевих органів самоврядування.

5) Органам, що порядкуватимуть школами, треба дати автономію.

6) Ці органи мусять складатися з виборних од народу та з учителів нарівні.

II. Школа:

1) В основу шкільної просвіти повинно положити знання письменства та умілости, як плодів загально-людської творчости.

2) Кошти на народню просвіту повинні йти від держави.

3) Коштами цими має порядкувати шкільна рада, що складається з учителів, земського лікаря й одного чи двох членів од місцевих органів самоврядування.

4) Всі питання, що до шкільного діла повинна рішати шкільна рада.

5) Шкільна рада порядкує наукою й вихованням по школах, складає екзаменаційні комісії, до яких запрошує асістентами вчителів з инших шкіл.

6) В органах самоврядування мають брати участь і заступники від учителів з правом рішаючого голосу.

Digitized by Google

7) Переміщати й увільняти учителів проти їх волі може тільки товариський суд.

III. Учитель:

1) Курс учительських семинарій повинно поширити до програми середніх шкіл по загально-просвітних предметах.

2) Хто добув курсу в семинарії, має право поступати у вищі школи нарівні з учнями инших середніх шкіл.

3) Що-року повинні впорядковуватись для вчителів курси для загальної освіти.

4) Зрівняти всіх учителів, що до пенсії.

5) Завести посади запасних учителів по 1-му на кожних 15 шкіл.

6) Покласти в початкових школах жалування найменше 600 карб., щоб дати вчителеві спроможність дбати тільки про школу; крім того встановить через кожні 3 роки прибавку в 10 процент. жалування.

7) На випадок тяжкої слабости, що не даватиме працювати, вчитель має право на повну пенсію, хоча б і не дослужив сповна літ; на випадок його смерти це право переходить на сем'ю, доки потреба в тому буде.

IV. Освіта по-за школою:

Органи місцевого самоврядування повинні позаводити вечірні, недільні й буденні школи для дорослих. Організувати, як постійні, так і мандровані народні університети, школи, бібліотеки й музеї. Взагалі на місцевих органах самоврядування лежить повинність дати спроможність людям освітитися, що до громадянських питань, а для того—знайомити їх з історією, правом, політичною економією і т. и.

Що до вкраїнської школи, то на зборах подано було такий проект резолюції і принято його цілком:

Історія української просвіти показує, що до кінця XVIII віку українці мали свою школу. Уся Вкраїна вкрита була школами нижчими й середніми, а в Київі була вища школа—академія. Всі ці школи содержував і оплачував сам народ своїми власними грішми, без запомоги від держави. Чужоземці, які були на Вкраїні, починаючи з XVII віку, дуже хвалють велику освіченість і культурність тодішніх українців. Як дуже поширена була тоді освіта, показує те, що до з'єднання України з Москвою було на

Digitized by Google

Вкраїні не менше як 24 друкарні, а в московській державі тим часом тільки одна. На прикінці XVIII віку петербурське правительство заборонило вкраїнські школи й завело московські: дітей туди приводили силою з запомогою поліції. Просвіта страшно впала. Наприклад, у половині XVIII віку на території Чернігівського полку було 134 школи, одна школа на 746 душ, а через 120 літ (кінець 70-х років) на тій же території шкіл було тільки 68, одна школа на 6,730 душ.

Чужомовна школа відрізнила інтелігенцію від народу. Народ оставався блукати в темряві, а інтелігенція й до нашого часу живе чужинцем серед свого власного народу. Хоча тепер шкіл і більше, та все ж наука в їх чужомовна. Це суперечить усім основам раціональної педагогії. Без народньої мови не може бути народньої просвіти. Чужомовна наука одриває дитину від сем'ї і через те вносить в народ духовне каліцтво. Яка біда від такої школи, давно вже показали кращі россійські педагоги і найкраще— Ушинський.

Зважаючи на це все, а також і на те, що тридцятимилійоновому вкраїнському народові повинні бути забезпечені його національні права і поперед усього його національна школа, ми, учасники педагогичних курсів у Київі, народні вчителі з усієї України та з инших губерній, постановили:

1. Початкова школа повинна бути розширена на шість років. Вся наука в їй повинна відбуватися рідною вкраїнською мовою. Тільки після того, як ця мова вже буде вивчена, можна в вищих класах почати вчити державну мову, як один з предметів науки.

2. По вчительських семинаріях та вчительських інститутах уся наука повинна зараз же відбуватися вкраїнською мовою. Для тих учителів, які вже тепер є по школах, треба, щоб прочитані були курси вкраїнської мови, вкраїнської історії й історії літератури. Всі учителі повинні знати мову того народа, якому вони дають просвіту.

3. По всіх инших середніх та вищих школах на Вкраїні наука також повинна бути вкраїнською мовою, але заводиться се не зразу, а поступовно; зараз же треба, щоб там учено вкраїнських мови й літератури, історії та географії українського народу.

Digitized by Google

Треба зазначити також факт, що в серпні місяці вийшла нарешті перша частина евангелія вкраїнською мовою св. Матвія. Більше року минуло, як синод роспочав друкувати св. письмо і за рік спромігся видати тільки одного евангелиста. Як що робота йтиме й надалі таким темпом, то матимем повне видання евангелія аж через три роки. Не можна сказати, щоб вища інституція православної церкви в Россії дуже дбала про поширення Христової науки серед народу. Треба до сього додати, що сиюд і ціну на книжечку поклав таку велику—25 коп., яка також стане безперечно на перешкоді розповсюдженню евангелія.

Наш коротенький огляд мусимо закінчити, зазначивши вельми сумний факт. 18 серпня в редакціях „Громадської Думки“ і „Нової Громади“ було зроблено трус, що тягся більш як 15 годин. Наслідком його був арешт літератора С. Єфремова, кількох співробітників і припина газети на ввесь час військового стану в Київі. Мало не місяць були ми без щоденного часопису. Нарешті 15 вересня почала виходити щоденна газета „Рада“. Недостача щоденної преси української остільки дошкульна, що поява нового часопису—велике придбання.

Ф. Матушевський.

Digitized by Google

За кордоном.

З'їзд професійних спілок в Англії.—Ірландська автономія.—Ліберальні партії в Германії.—З'їзд народньої партії в Мюнхені.—Роковий з'їзд німецької соціял-демократії.— Жіноча соціял-демократична конференція в Мангеймі.

Найвидатнішою подією за місяць вересень в Англії є з'їзд могутніх робітничих професійних спілок — тред-уніонів. Можна сказати, що на цей з'їзд були звернені очі всіх англійських політичних гуртів. А на суходолі Європи праці з'їзду з цікавістю пильнували всі соціялістичні організації. Річ у тому, що на сьогорішньому конгресі, як усі зацікавлені гадали, мала виявитися сила і вплив двох течій: старої професійної з політичними сімпатіями до ліберальної партії й нової, „незалежної", з виразною соціялістичною тенденцією. Незалежна робітнича партія має, як відомо, в народній раді 29 заступників, з посеред яких 17 переконаних соціялістів; ця група вороже ставиться, як до консерваторів, так і до лібералів. Отже ж на з'їзді зразу виявилось, що перевагу мають „незалежні". Їх думки так вплинули на „ліберальних" робітників, що ці останні значно полівішали, і це добре було видно хоч би з промов їх видатних проводирів. Поперед усього одначе про цю переміну свідчить роковий доклад парламентського комітету. В йому ми знаходимо, між иншим, такі слова: „Нарешті зорганізовані робітники прокинулись зо своєї байдужости, в якій до теперішнього часу пробували. Успіх на виборах— це нагорода за працю минулих літ. Ми не можемо далі вдовольнятися з боротьби за плату. Ми хочемо більше ніж це. Ми домагаємось кращого істнування, яке дало б нам змогу виховувати наших дітей і користуватись добутками умілости й літератури, щоб уживати принаймні половину того добра, що робить життя кращим і бажаним".

На з'їзді вибрано новий парламентський комітет, до якого належатимуть соціялісти Бурне і Торн. Метою конгресу було, між

Digitized by Google

иншим, з'єднання ліберальних і робітничих послів в одну парламентську группу, але це питання зосталося не роз'язаним. Соціялістичні гурти висловлюються проти цеї спілки, бо в такому разі соціялісти втратять більшість, яку тепер мають в незалежній групі. Треба ще додати, що з'їзд висловив співчуття россійському визвольному рухові. Настрій сьогорішнього конгресу тредуніонів зробив в Англії дуже велике враження.

Незабаром в англійській раді міністрів розглядатиметься проект ірландської автономії. Сподіваються, що цей проект буде внесено до народньої ради ще під час осінньої сесії. Одначе автономія, яку англійський уряд наміряється дати Ірландії, значно менша, ніж т. з. „home rule", що його добиваються ірландці. Закордонні газети подають звістки, що автономія ліберального кабінету дає ірландцям такі права: Ірландія вибіратиме національну раду, до якої належатиме: 1) догляд за тою частиною загально-державного бюджету, що торкається Ірландії, 2) народня просвіта, 3) догляд за місцевими органами уряду і 4) догляд за поліцією. Національній раді буде також доручено провести у життя аграрні закони 1903 р. Англійський перламент відносно всіх постанов ірландської національної ради матиме право veto.

В поглядах на цей урядовий проект автономії ірландці поділились. Одна частина ірландських націоналістів відноситься до урядових заходів не прихильно. Проводирь цеї группи, Джон Редмонд, так з'ясував її становище: „Щоб уникнути непорозумінь, ірландська парламентська группа вважає за свій обов'язок оповістити, що вона не приймає на себе одвічальности за такий проект, бо уряд ні до кого з ірландських діячів за порадою не вдавався. Але думок своїх вони ховати не хочуть і щиро заявляють, що ірландський народ тепер, як і раніше, буде вдоволений тільки з дійсної автономії, се б то йому треба вільно вибраної народньої ради з одвічальною перед нею властю, і з ніяким иншим рішенням ірландського питання погодитись не може". В одповідь на цю промову проводирь другої группи О'Бріен, в розмові з кореспондентом одної англійської газети, нагадав Редмондові, що його тактика не згоджується з політикою відомих ірландських патріотів. Так, наприклад, Парнель завсігди уперто боровся зо всіми урядами, що висловлювалися проти вимог Ірландії,— сказав О'Бріен,—але завсігди був ладен помагати урядові радою

Digitized by Google

і працею, скоро бачив, що уряд згоджується задовольнити деякі вимоги ірландців. Ці цумки двох видатних ірландських діячів з'ясовують становище ірландських національних партій в справі автономії, яка, не вважаючи на всі її хиби, має чимале значіння, бо становить перший важний крок до дальших одповідних здобутків. Англійські ліберали і тут, так саме, як в справі трансваальської конституції значно виправили шкодливу для держави політику минулого консервативного уряду.

Ліберальні партії в Германії не можуть похвалитись такою обережною політикою не тільки відносно чужородних націй—досить згадати утиск поляків в Великому Князівстві Познанському—але і в инших державних справах. „Курс" німецького лібералізму падає все нижче й нижче, і може справді вже недалеко той час, коли в Германії,—як сказав один з видатних німецьких аграріїв,—зостануться тільки три дійсні громадські сили: чорна, біла і червона, се б то клерікали, аграрії і соціял-демократи. Колоніяльні шахрайства, про які було згадано в попередньому огляді зайвий раз виявили нікчемність ліберальних партій. Становище лібералів у цій справі просто ганебне. Їх часописи зразу напалились були на уряд, але дуже швидко замовкли, вдовольнившися з того, що на директора колоніяльного уряду, на місце князя Гогенлое, покликано директора банку Дернбурга. Звичайний міщанин став великим урядовцем, як тут не тішитись лібералам! Характерні риси німецьких лібералів виявляються в митовій, податковій і просвітній політиці. Скілька літ тому в загально-німецькій народній раді проведено новий митовий таріф тільки через поміч найвидатнішої німецької ліберальної партії—націонал-лібералів. Р. 1906 під час останньої парламентської сесії знов за поміччу цеї самої партії отягчили народ новими посередніми податками, і націонал-ліберали спричинились також до того, що народні школи в Пруссії віддано в руки духовенству. Не без гріха й обидві вільнодумні групи, які до недавнього часу виразно повертали праворуч. Але ця політика довела їх до втрати скількох посольських місць. Очевидячки німецька дрібна буржуазія перестала вірити у своїх дотеперішніх проводарів і наперекір їм повернула ліворуч. Цей настрій німецького дрібно-міщанства, викликаний страхом перед надзвичайним зростом впливу на державно-громадські справи аграріїв і клерикалів, навів на думку лівіші лібе-

Digitized by Google

ральні організації скласти щиро-ліберальний з'язок, незалежний і од правих і од лівих (соціял-демократів). Почин цього з'язку вийшов од т. з. німецької ліберальної группи, одинокої дрібно-буржуазної партії, яка останніми часами входила на виборах в дочасні спілки з соціял-демократами і враз з ними обстоює вселюдне виборче право у цих спілкових німецьких державах, де його ще не заведено. На з'їзді народньої партії в Мюнхені 16 і 17 вересня вироблено програму з'язку ліберальних партій. До цього з'язку належатимуть: вільнодумна партія, т. з. вільнодумна спілка і націонал-соціялісти.

10—18 вересня відбувся звичайний роковий з'їзд німецької соціял-демократії. Сьогорішній з'їзд визначався присутністю, численних загряничних „гостей". Вельми гаряче привітав з'їзд заступників российської соціял-демократичної партії, польської соціялістичної партії і польських соціял-демократів. Од імени цих останніх виступала відома Роза Люксембург. Головним пунктом програми сьогорішнього з'їзду було питання про загальний політичний страйк. З докладом од партії в цій справі виступав Бебель. Він доводив, що, через неоднакове становище німецького пролетаріяту в окремих спілкових державах, не можна в теперішні часи й думати про загальний страйк. Цього способу боротьби доведеться вжити тільки тоді, коли імперський уряд зробить замах на вселюдне виборче право до загально-німецької народньої ради, або на право спілок. Почались дебати. З їх стало видно, що на з'їзді зустрілися два напрямки: ворожий до революційної тактики напрямок професійних з'язків (Легін) і крайні погляди партійних ортодоксів (Каутський). Бебель намагавсь погодити ці дві течії, хоч було видно, що він більше прихиляється до поглядів Легіна з незначною поправкою Каутського. Властиве значіння цеї резолюції таке, що з'їзд визнає загальний страйк тільки принціпіяльно. Цікавою була також справа т. з. анархо-соціялістів. Цю справу порушила група з 27 делегатів, що внесли проект резолюції про відносини соціял-демократії до анархо-соціялістів. Анархо-соціялісти з доктором Фрідебергом на чолі одкидають діяльність у народній раді й визнають, що тільки загальний страйк є дійсно пролетарським способом боротьби. Резолюція 27 пропонувала з'їздові оповістити, що анархо-соціялістичні організації не мають нічого спільного з сучасним робітничим рухом та що члени

Digitized by Google

німецької соціял-демократичної партії не можуть брати уділу в анархо-соціялістичних спілках, збірках і часописах. Проти цеї резолюції виступила в гарячій промові Роза Люксембург, яка доводила що анархо-соціялізм виник через опортуністичні течії в німецькій соціял-демократії. Резолюцію 27 одкинуто і справу анархо-соціялістів доручено партійному урядові.

Рівночасно з соціял-демократичним партійним з'їздом відбулась в Монгеймі жіноча соціял-демократична конференція. Доклад про жіночий рух виявив, що до партії минулого року прилучилось більш як 5000 жінок. Між иншим, на конференції внесено пропозіцію М. Грейзенберг, щоб з усеї сили намогатись знищити вплив духовенства в початкових школах. З цею пропозіцією конференція цілком згодилась. Постановлено резолюцію, щоб виховання дітей спералось на основах міцно з'язаних з духом сучасного соціялізму.

Б. Ярошевський.

Бібліографія.

Остап Луцький.— *В такі хвилі. Поезиї (1902—1906). Львів, 1906. Ст. 55.*

Д. Луцький робить вражіння людини, на віки переляканої життям, яке він уявляє собі повним усяких страхіть, усяких „жупелів".

„Життє—се вічний жаль і вічна туга",

скаржиться він, виявляючи сим свій безнадійний, повний невимовного страху погляд на життя. Погляд сей ми не визнаємо яваюсь індівідуальною відзнакою д. Луцького, властивою тільки йому самому. Навпаки, серед сучасних людей багато знайдеться особ, що думають і почувають зовсім так, як наш автор, бо світогляд сей має свої глибокі коріння в нашому сьогочасьому житті.

Життя громадське—то вічна і безперестанна боротьба за істнування таких елементів громадянства, про гармонію відносин між якими говорити зовсім безнадійна річ. Ся боротьба за часів капіталістичних прибрала невимовної сили та інтенсівности і захопила під себе надзвичайно широкі простори, закаламутивши тихий спокій по найзатишніших закутках і переробивши їх на

Digitized by Google

поле гострої, й гарячої, й жорстокої боротьби. Та окрім жорстокости, пануючі класи наших часів принесли з собою в життя-боротьбу багато властивого їм бруду, виявляючи його в своїй мізерній натурі, з головою впірнувши в дріб'язкові, грубо-матеріялістичні інтереси. Серед обставин жорстокої боротьби за панування вузько-міщанських, брудних ідеалів тільки люде міцної вдачі здолають жити, в роспуку не вдаючись, та змагатися за прейдешній громадський стан, коли мовляв Шевченко,

„На оновленній землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люде на землі.

Серед людей мнягких, з серцем, що не нахильне до гострої боротьби та не має й крихітки в собі войовничого запалу, таке життя викликає великий, непереможний страх перед собою, що инколи навіть бере гору над страхом перед смертю,—страхом, що вже з давніх давен пустив глибоко корінь у душу людині.

До сього останнього гурту належить і д. Луцький, оскільки, звичайно, він виявив себе в збірці: „В такі хвилі".

„Серед ланів широких, нив зелених
І верб старих, що йшли селом рядами,
Колись душа моя росла... (7)

А вирости, міцною стати в таких обставинах їй не пощастило. „З літами" поет мусив залишити свій тихий закуток, де він безперечно щасливий був („Милий Боже! Що ж кращого житте нам дати може?" (46), і рушив широким шляхом життя.

„Я відійшов незнаними стежками
Від нив у світ, де ждали вічні драми":.. (7)
„У світ далекий і зрадливий" (13).

„Світ", певно, неласкаво привітав д. Луцького, його поривання до чогось чистого, великого не мали собі відповіді і зостались незадоволеними, ба навіть більше, як незадоволеними.

„Я все бажав вглядіть колись
Хоч клаптик, клаптик неба" (16),—

каже д. Луцький, але, замість неба, зустрів він у житті жахливу тишу, страшне мовчання:

„Весь світ мовчить—
І темно скрізь, так темно"... (19)

І врешті поетові спала в голову болюча думка: „всьо в життю: важка-бездонна тайна". І ся „важка-бездонна тайна" придушила поета, наповнила серце його страхом і викликала в душі його найближчу „потребу"

Digitized by Google

„Відбитись від землі, злетіти ген—до неба—
І так забути всьо—і жити перестати"...

Ось чим живе наш поет! І се єдине, що пощастило нам знайти в поезіях д. Луцького серед певної дози нещирости, що ховається в туманних нетрях декадентщини. І справді, в цілій збірці всього тільки три вірша, перейнятих справжнім поетичним чуттям: се— „Мені вас жаль"... (11), „Відбився я від вас, лани широкі" (13) та „На верхах" (46). На всьому иншому, що увійшло до збірки „В такі хвилі", лежить виразно тавро вимушености та браку безпосереднього чуття. Що ж до техніки вірша, то, як висловився сам автор, „похибок нескладних і недостач—і промахів гірких" (5) тут і не перелічиш.

П. Є.

Паньска хвористь, або не берысь жинку обдурыты. *Жартъ въ одній діи зъ співамы та танцямы В. П. Овчинникова. Присвячуется М. И. Боначичъ. К. 1906 34 стор. 8⁰. Ц. 15 к.*

Котляревський написав свого „Москаля Чарівника", і кожен недотепа думає так, що й він повинен написати на тую ж тему якусь „Сатану в бочці" або хоч і „Паньску хворість".

Комізм таких „творів" увесь складається з того, що дурень говорить дурниці, хвершал називається хина, а ім'я його перекручується так, що виходить Мертвій Сімверстович. Попереду було просто гидко стрівати такі речі, а тепер ще й якесь дивне почуття обнімає, як глянеш на таку книжку: мов якась мара з часів минулої похмурої ночі висуває на ясний день свій гидкий кістяк. Коли б уже його загребти швидче! **П. В—й.**

Що то було сказано у Царськихъ манифестахъ *видъ 6 Августа и 17 Октября сего року. Житомиръ 1906. 10 стор. 32⁰.*

Книжечка ся вийшла ще з початку сього року, перед виборами до Державної Думи; та ми все ж хочемо зазначити її, бо, поки наша політична книжкова література така вбога, треба не проминати ні одного з'явища. З другого боку, на при кінці минулого року і з початку сього пущено по всяких провінціяльних українських городах чимало окремих відозв і дрібненьких брошурок на політичні теми вкраїнською мовою. Вони здебільшого дуже швидко росходилися, і чоловікові, що сидить, напр., у Київі, тільки випадком ставало відомо, що ся чи та річ вилинула з якоїсь друкарні. Дуже було б варто позбірати всі такі речі: вони цікаві для характеристики того, як ми реагували на події виз-

Digitized by Google

вольного руху. Для історії сього руху на Вкраїні сі речі безперечно інтересні.

Книжечка підписана: „Сусида“. Д. Сусіда вже не вперше виступає з книжками на політичні теми. Усі вони мають один характер і, коли хочете, вигляд. Всі писані „ярижним“ правописом, простою народньою місцевою мовою з москализмами і поясняють події визвольного руху з одного погляду. Причини, через які повстає парламентарний лад, поясняються так: „у всякимъ Государстви такъ колысь було, що Цари та Короли сами правылы своимы Государствамы, тай воно инакше и не могло буты, бо не було розумныхъ людей, то й не було съ кымъ-ся радыты. Ажъ якъ люды ставалы чымъ разъ розумнищы, то Цари та Короли бачыли, що е изъ кого выбраты такихъ людей, що и розумни, и честни и прахтиковани, то-й зачалы соби збыраты до помочи раду изъ выборныхъ людей“ (4).

В такому напрямку пояснено маніфести 6 серпня і 17 жовтня, а потім говориться, що люде не зрозуміли останнього маніфесту і почали „по-де-которыхъ городахъ грабыты та розбываты“, повіривши, ніби „жиды Царску корону поломалы, бо-щонибы Царь давъ волю на тры дни жыдивъ быты, а сего не розибралы, що вже то десь нихто Царской Короны не зачыпыв та Царскои власти не нарушывъ“ (8).

Кінчається книжка закликом слухатися Закону Божого і вибрати в Думу гарних людей. **Б. Г.**

Національна рада. *(Епіграф: Борітеся—поборете!) Изд. Н. Е. Парамонова „Донская Рѣчь“. № 155. 10 стор. 16⁰. Ц. 2 к.*

Се—переклад; чи з книги, чи з власного думання по московському,—це вже однаково. Досить того, що се переклад кепський, бо перекладач не тільки не знає иншої сінтакси, опріче московської, але може навіть писати: „знайшлися... рішучі *людини*“, „ненависні народові *людини*“... І мужикові, що говорить по-вкраїнському, і панові, що звик до московського слова, ця мова здається чужою.

Що ж до змісту, то се—уривок з історії великої французької революції,—уривок за-для народу занадто непопулярний і через те незрозумілий, а за-для інтелігенції занадто короткий, сухий і вбогий змістом: кожен інтелігентний читач знає більше, ніж йому каже ця книжечка. **Б. Г.**

Digitized by Google

Листи Данила Танячкевича до Мих. Драгоманова (1876—1877). *Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1906. Ст. 36.*

Хоча від часу смерти Драгоманова минуло більше як 11 років, хоча за останні часи з'явилась змога друкувати те, про що раніше й згадувати було невільно,—проте у нас дуже мало зроблено, щоб познайомити з творами й діяльністю цього видатнішого українського політика й публіциста. Твори його роскидані по старих та маловідомих виданнях, які давно зробились рідкістю навіть за кордоном. Ще менше відомо про його життя. Після Драгоманова полишилася сила листів, а в їх—ціла історія нашого громадянства за 70—90 роки, бо, як справедливо завважує д. Павлик у передмові до недавно виданої брошури, заголовок якої ми оце виписали вгорі,—„в руках Драгоманова сходились усі нитки тодішнього (мова йде про кінець 70 років) українського руху". Для будучого історика нашого громадянства листи Драгоманова—одно з найцінніших та певних джерел. Опубліковувати листи Драгоманова заходився від кількох років д. М. Павлик. Не можна сказати, щоб справа ця посувалась в його руках дуже жваво: томики або й брошурки з листами Драгоманова з'являються дуже зрідка. Перший том—переписка Драгоманова з Ю. Бачинським, Борковським та ин. галицькими діячами, старшими й молодшими, вже розійшлась і її не можна здобути навіть у Львові. Причина такого становища справи з виданням листів Драгоманова—брак грошей, про що каже сам д. Павлик, публікуючи, наприклад, на обгортці виданої торік брошури з листами Драгоманова до Н. Кобринської, що він шукає видавця для 4—5 томів листів Драгоманова до нього самого та до инших осіб... Торік вийшов, окрім цеї брошури, ще том листування Драгоманова з Т. Окуневським; листи ці мають особливий інтерес для нас—українців россійських через те, що д. Окуневський був деякий час посередником у зносинах Драгоманова з россійською Україною, часто їздив до Россії і описував у листах до Драгоманова свої враження з подорожей. На жаль, д. Павлик не оголосив імен українців россійських і міст, де бував д. Окуневський,—з свого рода обережности, боячись, видимо, пошкодити тим особам, що живуть у Россії. Багато цікавих матеріялів у цім томі й до історії утворення радикальної партії в Галичині.

Оце зараз перед нами невеличка брошура, де надруковано сім листів о. Данила Танячкевича до Драгоманова (передрук з „Громадського Голосу"). Покійний Танячкевич—умер він сього року—одна з орігінальніших та видатніших фігур серед галицьких діячів народовецького напрямку. Блискучий бесідник, талановитий і надзвичайно енергичний політик, він багато положив праці на полі громадського розвитку Галичини і брав гарячу участь у її політичнім життю. Останніми роками він був послом до ві-

Digitized by Google

денського парламенту. Живучи в крайній бідності, серед злиднів, він кидавсь на всі боки, щоб знайти засоби для своїх широких і часами фантастичних планів; надзвичайна любов до України, при бракові доброї політичної школи й широкого знання, не раз направляла його до таких авантур, які потім дали змогу його політичним ворогам скласти дуже суворий присуд над його діяльністю. В усякім разі, образ о. Танячкевича—глибокого ідеаліста й щирого народовця—один із симпатичніших серед політичних діячів Галичини. Навіть д. Павлик, дуже скептично настроєний проти його особи, признав за ним право на такі слова: „...В нічім не одрізнений від народу і в його горю,—став я Лазарем для його, роздробився на атоми, щоб скрізь йому у видний спосіб бути помічним!... І моєї роботи ніхто не помічав у Галичині, бо її не знав і знати не може тим, що мене і не видно було,—хоч що есть народнього в Галичині—се ж я йому батько".

Зносини Танячкевича з Драгомановим відносяться до 76—77 років,—тоді Танячкевич порядкував справою перевозу українських книжок з Галичини до Россії; саме тоді ж роспочалась видавнича діяльність Драгоманова в Женеві, і Танячкевич був дуже діяльним посередником у справі перевозу драгоманівських видань. Щоб се діло влаштувати як найліпше, задумав Танячкевич з'їхатись із Драгомановим, маючи при тому на думці щось більше, іменно—як каже д. Павлик—„йому хтілося переконати Драгоманова, що центр українського руху має бути не в Женеві, але у Львові, і що через те він, Драгоманов, повинен віддати справу видавництва та й гроші на те в руки народовців, а в першій лінії його, Танячкевича" (ст. 2 передмови д. Павлика). З'їзд той не здійснився, але Танячкевич і Драгоманов обмінялись кількома листами. Драгоманівські листи десь загубились, а 7 листів Танячкевича видав оце д. Павлик із своєю передмовою та увагами. Листи сі цікаві нам тим, що дають деякі відомости про зносини між киянами та Галичиною в кінці 70 років, а спеціяльно—про організацію перевозу українських виданнів до Россії. Крім того—сі листи подають чудовий портрет самого Танячкевича,—гарячого ентузіаста і палкого патріота. Од цих листів віє чимсь глибоко ідеалістичним, часом аж до екзальтації та наївности; читача несамохіть зрушає такий, наприклад, наївний факт (і лист з цього приводу): Танячкевич посилає Драгоманову гостинець на Різдво: глечик із кутею; не маючи через свою бідність чим оплатити посилку шле „наложенною платою" (як пояснив д. Павлик; він же подає звістку, що Драгоманов не прийняв через те посилки); на зразок стилю й тону листів Танячкевича навожу уривок з листу: „Отце убогий даруночок Вам посилаю я,—ні! не я, а рідна земелька на мої руки! Отце у глечику трошки

Digitized by Google

пшениці; трошки маку й трошки меду—отсе все! Вибачайте, що такий мізерний,—на ліпший мені не стати....

Не погордіть же ним, прийміть, привітайте тим серцем, яким Вам його подаю, тим серцем, котре б так раде—ой, Господи! як безконечне раде обділити однаким добром усіх дітей України—цілий Ваш народ, убогий та простий у ті світлі та святі вечері (яких не багато у його в році налічиться)"...

Передмова та уваги д. Павлика, хоча й служать добрим і совісним коментарієм до листів Танячкевича, трохи вражають своєю суб'єктивністю в оцінці характеру й діяльности небіжчика. Передмова—це особисті спомини д. Павлика про Танячкевича з часів переписки останнього з Драгомановим та уривок з листа д. Павлика до Драгоманова з приводу візіта д. Павлика в Танячкевича.

Дуже бажано, щоб усі листи Драгоманова скоріше були б опубліковані, та ще у систематичнім, по змозі повнім, виданні, щоб потім не треба було збірати ці дорогоцінні документи до історії нашого громадянства по окремих метеликах та газетних фельетонах. Поруч з виданням творів Драгоманова треба подбати й про видання його листів.

Д. Д—ко.

В. Чеховскій. Кіевскій митрополитъ Гавріилъ Банулеско-Бодони (1799—1803 гг.). *Кіевъ. 1905 г.—1—306 стр.*

Давно вже вчені зняли дуже важне питання про те, хто має більш значіння в історичному процесі — окремі одиниці, чи ті обставини, серед і під впливом яких їм доводиться працювати. Ріжні вчені дуже неоднаково роз'язували це складне питання. Поминаючи численні цікаві змагання з цього приводу і приймаючи до уваги головним чином ті непорушні факти, які дає історія кожному, хто цікавиться нею та в її сфері працює, ми помічаємо, що таких людей, які б стали історичними діячами, виключно через свої визначні таланти та широку енергію, які б самі через себе заробили голосної слави в історії,—дуже мало. Більшість же так званих історичних діячів це—люде, які працювали так або инакше не з власної волі та ініціятиви, а через те, що до такої саме праці нахиляло їх життя, що в иншому напрямкові працювати вони й не мали змоги, що боротися проти дужої хвилі потоку життя вони не могли. Це не творці історії, це—більше її раби.

Письменник, який береться писати про справжнього історичного діяча, про чоловіка з широкою власною ініціятивою, му-

Digitized by Google

сить не тільки дати загальну характеристику того часу, коли жив та працював відомий історичний діяч, але й виділити з-окрема те, що саме зробив цей діяч з власної волі, що він зробив, яко окрема історична одиниця. Значно легше завдання того письменника, який пише про мало видатного діяча, про такого чоловіка, якого зробили цікавим тільки ті обставини, серед яких йому довелося жити. Такий письменник повинен тільки росповісти про те, як складалося життя в ті часи, коли жив і працював цікавий за-для нього чоловік, і вияснити, які саме обставини примусили цього діяча в тому або иншому випадкові піти такою, а не иншою дорогою. Тоді, як перший письменник мусить головну увагу звернути на окрему особу,—другий повинен полишити окрему особу на боці, а змалювати, яко мога, ясніш той час, коли жила й працювала ця особа.

Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні (1799—1803 р.р.), про якого оповідає в своїй книжці д. Чеховський, яко історичний діяч,—особа взагалі мала цікава. Ось через що автор головну свою увагу повинен був звернути на характеристику того часу, коли довелося жити й правити Київською катедрою Гавриїлові Банулеско-Бодоні. „Завдання цієї праці,—пише д. Чеховський,—змалювати діяльність м. Гавриїла Бодоні, що до керування Київською епархією (з р. 1799 по 1803), в з'язку з тогочасним напрямком россійського церковно-державного життя та загальним ходом місцевих епархіяльних справ і умов суспільного життя“ (5 стор.).

Це був надзвичайно цікавий і важний час. В цей саме час роз'язувалась велика історична драма, яка тяглась ще з початку XVIII в.

Під час з'єднання з Москвою українська церква, як відомо, мала багато окремішностей, які були тісно з'язані з самим духом і характером українського життя і вдачі. На протязі всього XVIII в. вона боролася з централізмом московського уряду, який хотів знищити навіть і пам'ять про колишні, давні звичаї та вольности вкраїнської церкви. Це була важка боротьба. Закінчилась вона повною побідою центрального московського уряду: українська церква була зовсім обмосковлена, втратила одну за одною всі свої окремішности, стала зовсім такою, як і московська.

Обмосковлення вкраїнської церкви під кінець царювання Катерини II можна було вважати вже закінченим, головним чином через довголітню москвофильську політику м. Київського Самуїла Мислављського (р.р. 1783—1796). Одначе трапилися де-які обставини, які нахилили до боротьби з старими вкраїнськими звичаями та порядками й м. Гавриїла Бодоні, що був у Київі митрополитом вже за царювання Павла та Олександра I (р.р. 1799—1803).

Digitized by Google

Це була зміна території Київської митрополії. Р. 1797 до Київської єпархії, яка до цього часу складалася головним чином з сучасних Чернігівської та Полтавської губерній, було приєднано значну частину земель, що одійшли до Россії після останнього розділу Польщі. Ці землі склали десять повітів Київської митрополії з дванадцятьох повітів, які входили в її територію. Оця ось зміна території Київської митрополії й примусила м. Гавриїла, родом румуна, чоловіка, який дослужився до такого високого рангу, тільки через свою надзвичайну улесливість, покірливість та слухняність, що до наказів уряду,—завести ті самі порядки і в новій частині Київської митрополії, які вже попереду завели в ній його попередники.

Кажучи про завдання діяльности м. Гавриїла, д. Чеховський завважає, що найбільше він (Гавриїл) дбав, щоб „добитись повного „Купночинія“ з великороссійською церквою. А за-для цього повинен був знищити сліди уніятства в церковно-парахвіяльному житті, а разом з цим знищити й самостійні окремішности церковно-парахвіяльного та єпархіяльного ладу південно-россійської (вкраїнської) церкви“ (31 стр.). Характеризуючи в своїй книзі діяльність м. Гавриїла під час його пробування в Київі, д. Чеховський далі досить старанно зазначає всі ті події та накази митрополіта, що мали на меті зміну стародавніх українських звичаїв церковних на нові, московські. Дуже цікаво оповідає він про боротьбу м. Гавриїла з пропагандою унії та католіцізму. В цій главі (1-ій) особливо інтересні сторінки, на яких росказується історія з конфіскатою уніятських книг, що друкувалися в Почаєвській Лаврі (64—77 стр.). В дальших главах своєї книги д. Чеховський повно й докладно говорить про те, що робив м. Гавриїл, щоб поліпшити матеріяльне становище вкраїнського духовенства (2 гл.),—які зміни зробив він у строї внутрішнього життя парахвій київської єпархії (3 гл.), в сфері діяльности органів єпархіяльного урядування і в житті Київської академії (4 гл.), щоб завести московські порядки.

Написана головним чином на підставі нових, ще невідомих архивних матеріялів, книжка д. Чеховського читається з великим інтересом і дає багато цікавих, нових відомостей. У своїй книжці д. Чеховський щасливо з'умів поминути ті численні перешкоди, які стоять на дорозі архивного робітника. Звичайно, роботи, написані на підставі архивних матеріялів, або мають на увазі спеціялістів і через це занадто скучні й сухі, мало цікаві, повні сирого, необробленого матеріялу,—або призначаються за-для звичайного читача, зовсім ігнорують архивний матеріял, засновуються головним чином на виводах з архивних данних, через це якось одриваються од тієї епохи, про яку оповідають, і втрачають значну частину своєї наукової вартости. Д. Чеховський вибрав

Digitized by Google

середню стежку в своїй роботі,—ось через що його книжку з рівною цікавістю може читати і спеціяліст, і звичайний читач.

Історія вкраїнської церкви ще мало розроблена. Ще так багато треба працювати, щоб написати, як слід, цю історію. Хотілось би, щоб д. Чеховський і на-далі не залишив так гарно роспочатої роботи, щоб він не обмежився тільки розвідкою про Гавриїла Бодоні, а з таким же поспіхом працював і далі над розробленням історії вкраїнської церкви. Тепер, коли знялося питання про автономію України, досліди з минулого вкраїнської церкви можуть мати особливо велике значіння. Історія вкраїнської церкви, найбільш історія XVIII в., може дати не мало доказів потреби автономії і її законности.

В. Мировець.

Переход на хуторі. *(Від Гайсинської Земської Управи). Гайсинъ, 1906, 1—26, in 16⁰.*

Подільські аграрії (бо хто ж инший заправляє тепер у „туберкульозному" земстві правобічної України?) заходилися подільських селян розуму навчити та й видали, підроблюючись під їхню мову, книжечку про те, як мужика щасливим навіки зробити. А зробити це—дуже просто: досить узяти „одръ" свій, вийти на поле, сісти там хутором, завести плодозмін (так—рук у 9 або 12!), і горни гроші лопатою,—таке добро з того! Та поміркуйте сами,—хиба ж то не райське життя настане, коли на хуторі всі повибираються: 1) „на хуторі допіро чоловік робиться полноправним хазяїном; допіро він може хазяїнувати так, як йому треба *і як того вимагає наука*",—очевидно, кожен хазяїн, скоро вибереться на хутір, зараз передплатить німецькі та англійські хліборобські часописи, випише тисячу пуд „землеудобрительныхъ туковъ", і тоді матиме „по 200 пуд. пшениці, або доброго сіна, і по півтори тисячі пуд. цукрових бураків, а по дві і три тисячі кормових"; 2) „на хуторах зменшається і п'янство, бо дальше ходити до монополі"; 3) „на хуторах зменшається злодійство, бо трудніше вивести коні з дому, як з поля";—4) „на хуторах зменшаються болезні на скотині, бо скотина не ходить купою в одній череді",—на хуторах і люде не мруть, і плата заробітна більша, бо, бачте, кожен коло свого хуторця ходитиме; на хуторах не сварять-ся, не б'ються—бо ні меж, ні сусід близьких немає,—одно слово,—рай земний...

Усе гаразд у гайсинського земського письменника, — про одне тільки щось він промовчує: а чи вистане ж нашому селянинові своєї землі на хуторі, щоб і в 12 рук плодозмін завести і

Digitized by Google

мати стільки роботи на своєму, що не треба буде й на чуже ходити! Але про це не варто здіймати розмови, це—дурниця, вся сила в тому, щоб на хутір усім вибратися...

Мудра рада, пане земський гайсинський письменнику,—що й казати! А от ще про одну райську прикмету хуторного хазяйства ви й забули, то я пригадаю: на хуторах не буде ні мітінгів, ні страйків, бо всі по полях розсядуться, і кожен тільки свого куточка глядітиме... На хуторах ніякого громадського діла робитися не буде, бо кожного хата буде скраю, бо люде гуртом не збіратимуться, ні про що „непотребне“ не міркуватимуть... Чи не цього, власне, вам і хотілося б, а ви так немов би то про цеє й не догадуєтесь... І про землю, щоб на 12 рук вистачило її хуторянинові, ви теж не догадалися... Які ж бо недогадливі!

В. Д.

„Олександеръ Македонськый, велыкый войовныкъ.“ *Оповидання. У Кыиви, 1906 р. Выдавныцтво „Викъ“ № 53. 92+4 боки. Ціна 8 коп.*

Оповідання „Олександер Македонський“, змістом якого есть життя великого македонського войовника, написано гарною народньою мовою. Видавництво „Вік“, яке видало цю книжечку між иншими популярними книжечками за-для народу, зробило дуже коштовний вклад у наше популярне письменство. Образ Олександра Македонського, цього славетного войовника, про якого напевно нашим селянам та й звичайній середній, простій людині, доводилось чути тільки якісь „велебні“ восхвалення, після цієї книжечки позбудеться трохи свого героїчного сяйва. Автор оповідання (прізвище якого не підписано), видимо, мав своїм завданням яскраво виявити лихі наслідки войовничих славетних учинків, усе лихо, яке есть од війни. Кров і сльози, руїна і хиже насильство, з яких таку велику славу складають так званим героям війни, дуже добре встають перед очима в читача... і величний образ славетного історичного героя повивається в темряву... викликає огиду, обурення. От наслідок од читання цієї книжечки. Автор, додержуючи своєї мети, дуже добре, на нашу думку, робив, коли при кінці мало не кожного розділу книжечки, скінчивши оповідати про якесь окреме Олександрове славетне злочинство, висловляв свою власну гадку. Наведемо приклад. Росказавши про те, як Олександер ходив воювати індійську землю, автор додає: „Такъ Олександеръ и вертаючысь до-дому, залывавъ кров'ю землю, по якій ишовъ, и грабувавъ та руйнувавъ усе. Всюди, де винъ проходывъ, за имъ зосталысь стоптани поля, жеври-

Digitized by Google

лы попалени миста й села, лежалы купамы трупы, чуты було гиркый плачъ та прокльоны". (78 бік). На прикінці книжечки, автор каже про Олександра: „...И пишовъ винъ воювати, и кровъ'ю та сльозамы залывъ свитъ, пожарами страшнымы освитывъ його. И не було ніякого добра зъ того, тилькы велыке лыхо. Бо війна зло, а зо зла хиба жъ буває добро? Людямъ треба воли, а Олександеръ повертавъ ихъ у неволю"... (91 бік). Дуже шкода, що ця книжка не з'явилася в світ під час нашої останньої війни. Але й тепер вона матиме велику вагу і треба яко мога більше ширити її між людьми.

Л. П—ський.

Українська пресса.

Як припинено 18 серпня „Громадську Думку", то без малого місяць на Вкраїні россійській не було своєї щоденної газети, і вже аж 15 вересня почала виходити, в Київі ж таки, щоденна політична, економична і літературна газета „Рада". Почала вона виходити під редактуванням д. Б. Грінченка; але з 7-го числа редактором став д. М. Павловський, а д. Грінченко зостався тільки видавцем.

„Издательскій Комитетъ О-ва Грамотности" в Харькові сповістив, що з початку жовтня він почне видавати въ Харькові тижневу „Народню Газету".

В оповістці про неї написано, що вона „насамперед дбатиме про те, щоб давати як найширші та вірні відомости про всі події теперішнього політичного та економичного життя взагалі й про земельні відносини з окрема та пояснювати значіння їх для робочого люду". Ціна газети 1 крб. 50 коп на рік, або 15 коп. на місяць.

Оповістку про газету надруковано з *Ы* та з *Ъ*, одно слово так званим урядовим правописом, а не фонетичним. Це примушує думати, що й газету друкуватимуть таким саме правописом. Але цього не варт робити. Українці, правда, друкували тим правописом книжки, але ж то робилося з примусу: не дозволялося друкувати фонетикою, то вже доводилося вживати так званого *ярижного* правопису, хоча він дуже не відповідає українській фонетиці. Тепер же, коли вільно вживати правопису фонетичного і коли всі книжки й періодичні видання (за винятком „Світової Зірниці") друкуються фонетикою і читачі до неї вже досить по-

Digitized by Google

звикали, не варт вертатися до Ы та Ъ та спантеличувати сільського читача, який тільки почав привчатися до одного правопису, а тут треба буде знов перевчатися. Не варт вертатися до *ярижного* правопису ще й через те, що всі шкільні підручники, які тепер почали виходити, друкуються фонетикою, українські граматики вчать писати тільки фонетичним правописом, то й тим, хто вчитиметься по вкраїнських підручниках, тяжко буде читати правопис *ярижний*.

Годиться ще зазначити, що „Полтавская Земская Газета“ почала містити часом популярні статійки за-для селян українською мовою.

В Америці українська пресса зростає: в Нью-Йорку д. Хромовський почав видавати журнал „Робітник“; виходить він двічі на місяць.

З жалем доводиться зазначити і деякі втрати. Після № 14 перестав виходити тижневик „Украинскій Вѣстникъ“. Перестав він виходити через непорозуміння з видавцем. Велика шкода, що так сталося, бо орган цей був дуже користний і потрібний тим, що знайомив з національним українським питанням людей инших національностей. Дуже бажано було б, щоб він зміг знову заговорити до своїх читачів і робити далі своє користне діло.

„Українське бжільництво“ перестало виходити через „незалежні від редакції обставини“ і вертає своїм передплатникам гроші.

Що є по журналах.

Зоря. *Ч. 7—8.* Ліс гомонить. Поліська легенда. *Вол. Короленка.* Переклад М. Вдовиченка.—Практическій курсъ для изученія малорусскаго языка. (Практичний курс для вивчення української мови). Проф. *А. Кримського.* Ілюстрації: Знімки з малюнків *Бейди* і *Завадзького* і з фотографій *Щербаківського* (вишивання й посуд з виставн українського майстерства у Київі).

Кіевская Старина. Іюль—августъ. О положеніи крестьянъ юго-западнаго края во 2-й четверти XIX ст. *Ор. Левицкаго.* Польская и великорусская политическая печать 70-хъ годовъ по вопросу о народно-федеральномъ направленіи. *М. Драгоманова.* Къ вопросу объ украинскомъ народничествѣ. (Опытъ программныхъ вопросовъ для изученія украинской національной идеи). *П. Одинца.* Откровеніе св. Степана. (Студія над одним мало відомим апокріфом). *Ів. Франка.* Воспоминанія и автобіографія. *Н. И. Соколова.* Розгардіяш. Твора на 4 дії. *М. Кропивницького.* Признаки укра-

Digitized by Google

инской колонизаціи на Уралѣ. *Вл. Короленка.* Отдѣлъ II. I. Библіографія: Новый сборникъ пѣсенъ. „Малороссійскія народныя пѣсни, собранныя проф. *Д. И. Эварницкимъ*“. *В. Данилова.* II. Документы, извѣстія и замѣтки: а) Договоръ монастыря со снѣцаремъ (1720 г.). Сообщ. *Вл. Короленко;* б) Необходимое поясненіе... *Б. Гринченко;* в) Къ біографіи И. П. Котляревскаго. Сообщ. *И. Фр. Павловскій;* г) Вызовъ полтавскихъ помѣщиковъ для управленія конфискованными имѣніями въ Волынской губерніи. Сообщ. *И. Фр. Павловскій;* д) Изъ прошлаго Полтавщины. I. Донесеніе Петра Полторацкаго кн. Репнину о грабежѣ имѣній Муравьева-Апостола. II. Жалоба титул. совѣтника Бровка объ отказѣ наградить его орденомъ Владиміра 4 ст. Сообщ. *И. Фр. Павловскій;* е) Отказъ губернатора принять въ подарокъ кубокъ отъ харьковскаго дворянства. Сообщ. *И. Фр. Павловскій.*

Літературно-Науковий Вістник. *Кн. IX.* Вірші: Вітрові пісні. *Н. Кибальчич.* Дожинаю вже до краю... *У. Кравченко.* Співанки. *М. Підгірянки.* Молитва. *М. Старицького.* Від сну. *Ол. Красовського.* Пісня. *М. Юльченко-Здановської.* Терен у нозі. Опов. *Ів. Франка.* Спомини з россійсько-турецької війни 1877—1878 року. *М. Садовського.* Лихоліття. Дія III. *Гн. Хоткевича.* Стара Русь. *Ів. Франка.* Чорні очі. *Н. Романович.* Із проблемів соціяліста. *В. Панейка.* Посол від „Матушки“. *В. Джорджевича.* Нерви і душа. *М. Гаврилова.* Три ескізи. *Фр. Поппера.* Промова до студентів про науку, релігію і школу. *Т. Масарика.* Суд чотирьох. *Е. Вальса.* Із австрійської України: Виборча реформа.—Із страйкової боротьби.—В університетській справі.—Замкнення школи перед українськими дітьми.—Самовбийство учеників української гімназії в Тернополі.—Революція в Россії і „один університетський професор“.—„Воля“ в боротьбі з моїм „шовінізмом“. *М. Лозинського.* Рецензії: *Ів. Франка* на „Коломийки“ т. II. В. Гнатюка; *Кр.* На „Історію географичних відкрить у XV—XVI ст.“ С. Гінтера; *І. Ф.* на „Грунвальдську пісню. (Bogurodzicza dzewicza)“ В. Щурата. *І. Ф.* на „Schewtchenkos ausgewählte Gedichte“ д. С. Шпойнаровського. В тій книжці надрукувано переклад на німецьку мову оцих десятьох Шевченкових віршів: „Кавказ“, „Гамалія“, „Тополя“, „Наймичка“, „Не кидай матері“, „Не для людей і не для слави“, „Готово, парус роспустили“, „Ой не п'ються пива, меди“, „І досі сниться: під горою“, „Сонце заходить“).—Книжки, надіслані до редакції.

Ukrainische Rundschau. № 9. Das „gleiche“ Wahlrecht. Vom B. Jaworskyj.—Ein Typischer Streikprozess.—Die Rolle der Polen in der sozialpolitischen Bewegung der Gegenwart. Von O. Turjanskyj. Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenfchaften in Lemberg im Jahre 1905.—Hruschka. Eine Novelle von I. Semaniuk. Im Interesse der Wahrheit. Von W. Kuschnir.—Rundschau.—Misshandlung eine katholischen Geistlichen im katholischen Österreich. Von W. K.—Ein galizisches Portrait.—Aus der polnischen Presse.—Musikalisches.

Украинскій Вѣстникъ. *№ 12.* Постановка вопроса объ автономіи. *М. Могилянскаго.* Крестьянскій банкъ и земельная реформа. *А Б.* Что такое

Digitized by Google

національность? Проф. *Д. Овсянико-Куликовскаго.* Памяти М. Я. Герценштейна. *С. Бородаевскаго.* Украинская пресса. *П. С.* Украинская соціалъ-демократія. *Д. Дорошенка.* Депутаты съ территоріи Украины и дѣятельность ихъ въ Государственной Думѣ. III. Законопроекты. *Обозрѣвателя.*

№ 13. Задача момента.—Аграрный пластырь. *А. Лотоцкаго.* Національность, какъ предметъ политики. Проф. *Д. Овсянико-Куликовскаго.* Нужды средней школы на Украинѣ. *Н. Дмитріева.* Изъ украинскихъ настроеній. *М. Могилянскаго.* Аграрное движеніе на Украинѣ. *П. П.* Заокеанская Украина. *А. Кука.* Судьбы украинской печати. Хроника.

№ 14. Передовая. Политическія перспективы. — Аграрные очерки. *Херсонца.* Terra incognita. *О. Бѣлоусенка.* Курсы народныхъ учителей въ Кіевѣ. *С. Русовой.* Украинское крестьянство о роспускѣ Думы.—На Украинѣ. *Обозрѣвателя.* Хроника.

Нові книжки.

Ґнатюк В. Коломийки т. II. (Етнографічний Збірник, видає Етногр. Комісія Наукового Товариства імени Шевченка, т. XVIII). У Львові, 1906. 316 бок. 8°. Ц. 4 кор.

Горова Н. Васыль Матюренко. Оповидання Н. Горовои. Изд. Кіевскаго Общ. Грамотности. К. 1906. 56 бок. 16°. Ц. 8 коп.

Ґінтер С. Історія географічних відкрить у XV—XVI ст. З географічною картою. Пер. із німецької мови Микола Чайківський. Накл. Укр. руської Видавничої Спілки. У Львові, 1906. 1+160 бок. 8° і мапа.

Джиджора Ів. З новійшої української історіографії (А. Єфименко, Южная Русь, I—II). (Відбитка з „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка", т. LXXI). У Львові, 1906. 24 бок. 8°. Ц. 25 сот.

Залозний П. Коротка граматика української мови. Частина перша. Видання книгарні Г. І. Маркевича. Полтава, 1906. 68 бок. 8°. Ц. 30 коп.

Овчинниковъ В. Паньска хвористь, або не берысь жинку обдурыты. Жартъ въ одній діи зъ спивами та танцями В. П. Овчинникова. К. 1906. 34 бок. 8°. Ц. 15 коп.

Перетц В. Українське питанне в осьвітленню польського поета XVII віка. (Відбитка з „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка", т. LXXI). У Львові, 1906. 18 бок. 8°. Ц. 20 сот.

Пухальськый И. С. Украиньськый початковый букварець. Полтава, 1906. 23 бок. 8°. Ц. 10 коп.

Федькович О. Поезиї Осипа Юрия Федьковича. Вибір з першого повного видання для ужитку молодежи зладив Ів. Кокорудз. У Львові, 1906. 410 бок. 8°. Зміст: 1. Думи і співанки. 2. Баляди і оповіданя. 3. Поезиї 1862—1867 р. 4. Поезиї видані в Коломиї 1867—1868 р. 5. Поезиї 1868—

Digitized by Google

1869. 6. Дикі думи, думав Гуцул-Невір. 7. Поезиї 1885—1886 р. 8. Співанники. 9. Слава Ігоря.

Чехов А. Освідчини. Жарт на одну дію Антона Чехова. В перекладі К. Лоського. Київ, 1906. 16 бок. 16°.

Schewtschenkos ausgewählte Gedichte. Aus dem Ruthenischen mit Beibehaltung des Versmasses und des Reimes übersetzung mit den nötigen Erklärungen versehen von Sergius Spoynarowski, k. k. Gimnasialdirektor. Zweites Heft. Preis 80 h. Czernowitz, 1906. 8°. Боки 37—84.

Як жив український народ. (Коротка історія України). Коштом книгарні „Кіевской Старины". У Київі, 1906. 48 бок. 16°. Ц. 3 коп.

Яструбецький Г. Промова священика о. Г'ната Яструбецького, виголошена під час вінчання Григорія та Марії Вдовиченків. На спомин 20 серпня року 1906, село Антопіль. Київ, 1906. 3 боки. 8°.

Редактор-видавець *Є. Чикаленко.*

Digitized by Google

Місячник для селян з відділами: політичним, господарським і лікарським почав виходити з 1-го липня.

ХАТА

Виходитиме 1-х чисел кожного місяца книжками 272 аркуші 8°.

Місячник **ХАТА** коштує: на ½ року 95 коп. на ¼ року 60 к. окрема книжка 25 коп.

Передплата і листи адресуються:

Єдинці, Бессарабської губ. Д-ві Немоловському.

Редактор-видавець **Д-р Немоловський.**

ПРОДАЮТЬСЯ В КНИГАРНІ

„Кіевской Старины"

(Безаківська, 8).

— ОЦІ КНИЖКИ —

Б. ГРІНЧЕНКА.

1. Сам собі пан. Оповідання.
Ціна 3 коп.
2. На безпросвѣтномъ пути. Объ украинской школѣ.
Ціна 25 коп.
3. Якої нам школи треба.
Ціна 4 коп.
4. На новий шлях.
Ціна 30 коп.
5. **Бебель** та **Пернерсторфер.** Національна та інтернаціональна ідея. Переклад з передмовою Б. Г.
Ціна 15 коп.
6. Оповідання з української старовини. Вып. I.
Ціна 10 коп.
7. Народні вчителі і вкраїнська школа.
(Друкується).

Digitized by Google

Нова Громада

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК

містить твори красного письменства (поезії, оповідання, повісті, драматичні твори), наукові й публіцистичні статті, огляд політичного і громадського життя на Україні й по-за її межами і т. и.

Виходить що-місяця книжками по 10 аркушів друку.

В перших сімох книжках надруковано оригінальні й перекладні твори оцих авторів: Х. Алчевської, А. Бебеля, П. Беранже, О. Білоусенка, Ів. Бондаренка, В. Винниченка, М. Вороного, П. Грабовського, Г. Гейне, А. Генбека, Г. Григоренка, Б. Грінченка, В. Гюго, Н. Дмитріева, В. Доманицького, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Ж. Жореса, М. Загірньої, П. Капельгородського, М. Комарова, М. Коцюбинського, проф. А. Кримського, М. Левицького, І. Липи, М. Лозинського, О. Лотоцького, Мандрівця, Д. Марковича, Ф. Матушевського, В. Мирадовича, В. Мировця, М. Павловського, Л. Пахаревського, Є. Пернерсторфера, В. Пісняченського, І. Рульки, В. Сивенького, П. Смутка, Г. Супруненко, А. Тесленка, І. Труби, Л. Українки, Ф. Фегі, А. Франса, М. Черкавського С. Черкасенка, М. Черняківського, Н. Черняка, С. Щербаківської, Л. Яновської, Б. Ярошевського та ин.

Ціна зъ пересилкою на рік **6** карб.; за кордон— **8** карб. **50** коп.; окрема книжка коштує **60** коп.

Адреса редакції місячника НОВА ГРОМАДА— Київ, Велика Підвальна вул. д. 6, біля Золотих воріт.

Рукописи, яких редакція не візьме до журналу, беруться назад місяців після того, як одіслано про це звістку авторові, а тоді, коли автор не пришле на пересилку їх грошей,—знищ ю ться.—Вірші, не взяті до друку, зовсім не зберігаються; коли автор не одержить три місяці ніякої звістки про їх, він може дожити їх до иншого видання. З приводу вірших редакція НЕ ЛИСТУЄТЬСЯ.

Передплачувати НОВУ ГРОМАДУ можна також у книгарні «Кіевской Старины», у Київі, Безаківська ул. № 14. У Львові журнал можна передплачувати в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, ул. Театральна, ч. 1.

Редактор-видавець Е. Чикаленко.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google